Posuda starčevačke kulture, Gradski muzej u Vinkovcima, snimio S. Dimitrijević

A pottery vessel, Starčevo Culture, Municipal Museum of Vinkovci, photo S. Dimitrijević

Tihomila Težak-Gregl

NEOLITIK
i
ENEOLITIK

MLAĐE KAMENO DOBA I BAKRENO DOBA

VREMENSKA TABLICA

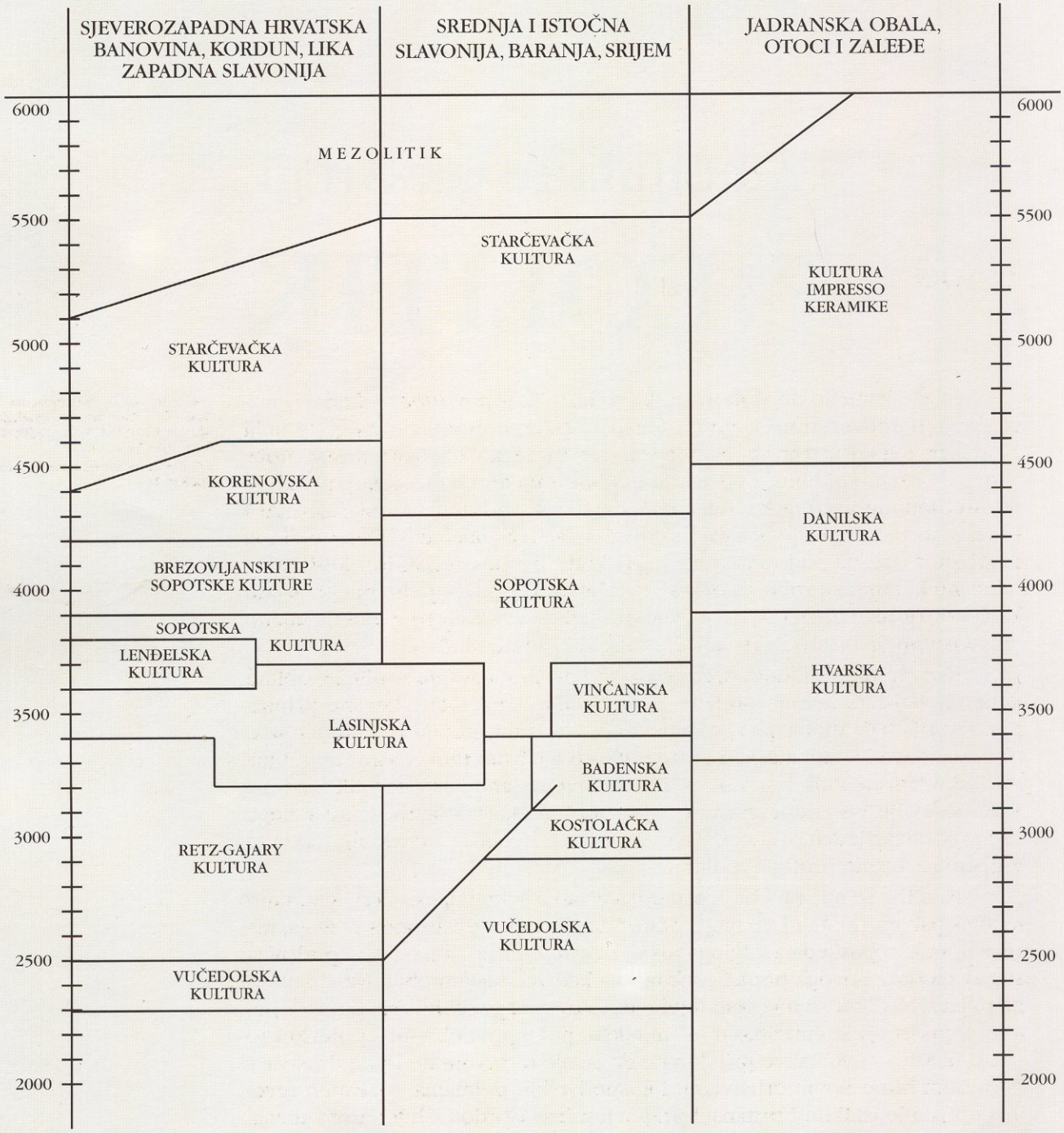

NEOLITIK
(približno od 6000. - 3500. godine prije Krista)

Uvod

Mlađe kameno doba ili neolitik (grčki, *neos* - nov, *lithos* - kamen) razdoblje je prapovijesti u kojem se događaju goleme promjene u organizaciji gospodarskog i društvenog života, a isto tako i u svekolikoj materijalnoj proizvodnji. Novosti koje bitno određuju neolitik i ujedno ga temeljito razlikuju od prethodnog mezolitika jesu: gospodarstvo zasnovano na poljodjelstvu i stočarstvu, te kao posljedica toga sjedilački način života u naseljima ruralnog ili urbanog tipa; na području materijalne kulture to je proizvodnja lončarske, odnosno keramičke robe, te primjena tehnike glačanja i poliranja pri izradi kamenog oruđa i oružja. No ove dvije posljednje sastavnice ne moraju nužno biti prisutne da bismo neku kulturu odredili kao neolitičku.

Kao i kod prethodnih razdoblja tako i pri proučavanju neolitika rabimo neke uhodane unutarnje podjele. Za područje jugoistočne Europe primjenjuje se sljedeća dioba: pretkeramički neolitik, rani, srednji i kasni neolitik. Neki se naši, a i strani autori koriste umjesto nazivom rani i kasni terminima stariji i mlađi neolitik.[1] Ako mezolitik, točnije rečeno kasni mezolitik, u nekom području više ne zadržava izvorne osobine klasičnog mezolitika, nego već predstavlja jedan prijelazni ili uvodni dio u neolitičko razdoblje, onda to vrijeme nazivamo protoneolitikom.

Neolitik se nije ravnomjerno pojavljivao u svim krajevima svijeta, a niti na europskom tlu. On je negdje nastao kao rezultat postupnog razvoja, negdje opet kao posljedica nagloga lokalnog preobražaja, a u neka je područja stigao seobom novoga populacijskog vala kao već sasvim oblikovana kulturna pojava. Neolitik se u većem dijelu jugoistočne i posebno srednje Europe, a to su područja kojima smo u ovom tekstu ponajprije okrenuti, pojavio kao nešto izrazito novo. Takve prijelomne događaje u razvoju ljudskog društva, s nastupom bitno novih društvenih i gospodarskih poimanja, nazivamo revolucijom, pa je istaknuti britanski prapovjesničar Gordon Childe uveo u znanost i pojam neolitičke revolucije.[2] To je prva revolucija u povijesti ljudskog roda koja ima društveno-ekonomski karakter. To je početak organizirane,

[1] *M. Garašanin*, Umetnost na tlu Jugoslavije - Praistorija, Beograd, Zagreb, Mostar, 1982; PJZ II, str. 26-30; *H. Müller-Karpe*, 1968.

[2] *G. Childe*, The Prehistory of European Society, 1958.

[3] Apsolutni su datumi za kulturu Lepenskog vira po metodi C-14 oko 6500. i 6000. g. prije Krista, dok starčevačka, također prema C-14 datumima, traje između 6000. i 4850. g. prije Krista.

planirane privredne djelatnosti. Gospodarske kategorije odnose se prije svega na motičarsko poljodjelstvo i stočarstvo, ali ni stari oblici privređivanja, poput lova, ribolova ili skupljanja raznih plodova prirode, nisu iščezli. Najveća je dakle novost u neolitičkoj privredi svjesno sudjelovanje čovjeka u organizaciji ishrane, bez prepuštanja pukom slučaju lovnog uspjeha ili neuspjeha. Ali i u takvom gospodarstvu ekološki činitelji imaju prvorazrednu ulogu. Čovjek uglavnom više nije nomad, nego trajno boravi na jednome mjestu, barem tako dugo dok ne iscrpi zemlju, te prirodni ambijent više nije scena koja se neprekidno mijenja. Sjedilački način života morao je riješiti problem prehrane na jednom uskom prostoru u najužoj vezi s ekološkim uvjetima.

Neolitik, kako je već rečeno, nije posvuda započeo u istome vremenskom horizontu, a i kad je već bio tu, nije imao jednake gospodarske, društvene i kulturne domete. Toga nema ni u relacijama jugoistočne Europe, a ni u istočnome sredozemnom prostoru. Promjene koje imaju karakter novosti nastupaju prije što bliže idemo k jugoistoku, prema Grčkoj i Maloj Aziji, dakle bliže k žarištima koja su bila pokretači kulturnih tokova u području srednjoeuropskog Podunavlja. Vremenski razmak između početaka neolitika u Đerdapu i u sjevernoj Hrvatskoj iznosi oko tisuću godina – i to je najrječitiji primjer kako zaostaju regije udaljene od primarnih kulturnih ishodišta.[3] Iz tog je razloga i prije navedenu diobu na rani, srednji i kasni neolitik vrlo teško ujednačiti za različita područja. Naime, ako se ravnamo prema neolitiku jugoistoka Europe, konkretno Grčke, onda na području sjeverne Hrvatske nema ranog neolitika, jer on tu počinje s već razvijenim stupnjem starčevačke kulture. Slična je situacija i u većem dijelu srednje Europe, gdje se počeci neolitizacije vežu uz formiranje kompleksa kultura linearnotrakaste keramike, a to je pojava koja u odnosu na jugoistok Europe pripada srednjem neolitiku.

S vremenom neolitika pojam kulture počinje dobivati svoj pravi smisao, za razliku od tog termina u paleolitiku i mezolitiku. On označava prisutnost jedne plemenske organizacije, odnosno etničke grupacije na određenom teritoriju kojemu se mogu dosta pouzdano odrediti granice rasprostiranja. Ta je populacija imala jedinstvenu materijalnu i duhovnu kulturu, jednako društveno uređenje u užem smislu i vrlo vjerojatno zajednički jezik. Na taj način pojam kultura dobiva značenje današnjeg pojma etničke zajednice te postaje ekvivalent pojmu države, dakako bez državnog ustroja. Unutar jedne kulture može doći do regionalnih podvojenosti, najčešće u perifernim područjima. Takve regionalne pojave koje imaju značenje i smisao kulturne varijante nazivamo tipom. Nasuprot tome više srodnih kultura čini kompleks u smislu šire kulturne zajednice, primjerice starčevački kulturni kompleks ili kompleks linearnotrakaste keramike. U takvoj grupi kultura, obično jedna ima kulturnu i vremensku prednost pa se smatra rodonačelnicom i ishodištem cijeloga kulturnog kompleksa.

Neolitička umjetnost jest pojam koji se vrlo često omalovažava, pa čak i sasvim negira. Obično se drži da su ti neolitički poljodjelci i stočari bili samo obični lončari, bez prave umjetničke pobude. Doduše, neki su od njih

znali izrađivati i keramičke statuete, ali one su bile daleko od naturalizma paleolitičke umjetnosti. A upravo u toj neprekidnoj usporedbi s fantastičnom umjetnošću mlađeg paleolitika leži uzrok negacije neolitičke umjetnosti. Istina je da su »neolitičari« pretežno bili lončari, ali i izrada posuđa od gline, koja se potom peče, traži određenu kreativnu imaginaciju jer glina nije materijal koji svojom prirodnom strukturom uvjetuje oblike, poput kamena ili drva. Ne stoji niti tvrdnja koja se još i danas često čuje da je umjetnost neolitika anikonična. Velik broj neolitičkih kultura poznaje figuralnu plastiku, dakako izrađenu od keramike, barem nam je takva do danas sačuvana, što ne isključuje i izradu kipova od manje trajnih materijala. Ljudski likovi, uglavnom ženske statuete, jesu u načelu vrlo stilizirane i shematizirane, ali to nije dokaz artističke nemoći njihova tvorca. Svijest neolitičkog čovjeka na znatno je višem stupnju razvoja; on već shvaća apstrakciju i simbolizam, stoga nema potrebe za slijepim oponašanjem prirode. A da zna i može stvarati realistične i vrlo upečatljive likove pokazuju pojedini primjerci antropomorfne plastike butmirske kulture ili znamenite figure Hamangia kulture iz Černavode u Rumunjskoj.

Osim samostalnih statueta ljudski i životinjski likovi našli su svoje mjesto i u obliku reljefnih aplikacija na neolitičkome keramičkom posuđu, a često u obliku protoma zamjenjuju ručke ili predstavljaju ukrasne dijelove različitih keramičkih žrtvenika i drugih obrednih predmeta. U nekim se kulturama takvi likovi pojavljuju urezani ili slikani na posudama, bilo kao pojedinačni motivi bilo kao čitave scene plesa, lova i slično. Na kraju treba spomenuti i velik broj posuda koje svojim oblicima i detaljima asociraju bilo na ljudsko bilo na životinjsko tijelo.

Neolitička antropomorfna plastika obično se tumači kao prikaz Velike Božice Majke, no njezinu pravu namjenu i značenje vrlo je teško rekonstruirati iz naše današnje sfere razmišljanja. Dio kipova doista je mogao biti u vezi sa štovanjem kulta Velike Božice Majke, odnosno kulta plodnosti, ali oni nisu morali bezuvjetno biti i njezini prikazi. Mogli su biti samo instrument kojim su se koristili pri obredu. Učestalost nalaza različitih keramičkih figurica po nastambama u naseljima upućuje i na njihovo tumačenje kao zaštitnika kuće ili ognjišta, nešto slično antičkim larima i penatima. Postoji i mišljenje da su neke antropomorfne i zoomorfne figurice, osobito one nemarnije izradbe, služile kao dječje igračke, pa čak i da su bile proizvod dječjih ruku.

Najviša dostignuća neolitičke umjetnosti ipak možemo najbolje pratiti u izradbi i ukrašavanju keramičkog posuđa. Od svih proizvoda naših neolitičkih prethodnika ono je do današnjih dana sačuvano u najvećem broju i u najboljem stanju. Netko će možda reći da su to obični, svakodnevni uporabni predmeti, a ne umjetnost. Zapravo to i jest neolitički dizajn. No kako su prvi, izrazito jednostavni, ali svrhoviti i rekli bismo prirodno savršeni oblici keramičkog posuđa ubrzo postali neolitičkom čovjeku jednolični i dosadni, javlja se težnja za raznolikošću, za ukrasom, za isticanjem. Mnogi su nositelji neolitičkih kultura čuvali i pripremali hranu u vrlo sličnim, grubim i sasvim jednostavnim posudama, bez ili s vrlo malo ukrasa, u posudama koje je teško razlikovati od jedne do druge kulture. Ali svi su oni stvorili i niz posebno

kvalitetnih i brižno ukrašenih posuda, pokatkad sasvim nepraktičnih i neprikladnih za svakodnevnu uporabu. Takvo se posuđe rabilo za posluživanje hrane u nekim svečanijim zgodama, ono se kao popudbina prilagalo u grobove pokojnicima ili je imalo sasvim određenu ulogu u ondašnjim vjerskim obredima. Svaka je neolitička kultura svoju keramiku ukrasila i obilježila sebi svojstvenim načinom i stilom. Neke su voljele oslikavanje, druge su usavršile izradu različitih reljefnih ukrasa, treće su urezivanjem ili duborezom stvorile maštovite kompozicije. Ima tu strogo linijskih i geometrijskih motiva, ali i razigranih lučnih, spiralnih i meandarskih kombinacija. Ima tu živopisne polikromije, ali i dostojanstvenoga crno-bijelog kontrasta. I da ne duljimo, možda u dekoraciji keramičkog posuđa možemo nazrijeti odraz neke druge, prave umjetnosti koja nam, na žalost, nije ostala sačuvana. Sjetimo se samo slikarstva klasične grčke umjetnosti koje danas poznajemo jedino posredstvom oslikanih grčkih vaza.

Počeci istraživanja neolitika u Hrvatskoj sežu u godinu 1897. kada je Vjekoslav Celestin počeo iskopavanje neolitičkoga višeslojnog naselja na lokalitetu Hermanov vinograd u Osijeku. Početkom ovog stoljeća manja istraživanja na lokalitetu Bapska obavljao je Josip Brunšmid i njegovi povjerenici. Važnija istraživanja počinju djelatnošću R. R. Schmidta, jer su njegova iskopavanja Vučedola 1938, Bapske 1939. i 1940. te Sarvaša 1942. i 1943. obuhvatila i neolitičke slojeve. Godine 1912. započeo je Grga Novak dugogodišnja istraživanja znamenitoga neolitičkog nalazišta Grapčeva špilja na otoku Hvaru i tako označio početak prapovijesnih istraživanja na našoj jadranskoj obali. Nakon Drugoga svjetskog rata istraživanja neolitika intenziviraju se u Slavoniji (Vinkovci, Sopot, Otok, Bapska, Zadubravlje i dr.), ali počinju i u središnjim i sjeverozapadnim dijelovima Hrvatske (Malo Korenovo, Tomašica, Brezovljani, Kaniška Iva, Cernička Šagovina, Pepelana, Koprivnički Bregi, Koprivnička Reka itd.). Na Jadranu se nastavljaju istraživanja na otoku Hvaru, ali se otkriva i niz novih lokaliteta poput Smilčića kod Zadra, Danila kod Šibenika, Gudnje na Pelješcu, Korčule, kvarnerskih otoka itd.

Starčevačka kultura

Prvi je izraziti predstavnik klasičnog, odnosno poljodjelskog i keramičkog neolitika na tlu većeg dijela današnje kontinentalne Hrvatske starčevačka kultura, nazvana po selu Starčevo kod Pančeva u Vojvodini. Ta je kultura integralni dio prostranoga starčevačkog kulturnog kompleksa koji, osim starčevačke kulture u užem smislu, obuhvaća još tesalsku monokromnu keramiku i Protoseskло kulturu u sjevernoj Grčkoj, Anzabegovo-Vršnik kulturu u Makedoniji, Čavdar-Kremikovci-Karanovo kulturu u Bugarskoj te tri regionalna tipa Körös kulture u istočnoj Mađarskoj i u većem dijelu Rumunjske. Klasična se starčevačka kultura rasprostirala na području čitave uže Srbije, južnog Banata, južne Bačke, Srijema, Slavonije, istočne i središnje Bosne, Kosova i djelomično sjeverne Makedonije. Još donedavno srijemski su i istočnoslavonski lokaliteti smatrani perifernim područjem rasprostranjenosti starčevačke kulture, odnosno njezinom zapadnom granicom. Međutim, najprije otkriće lokaliteta Ždralovi kod Bjelovara 1968, a zatim i niza novih nalazišta u Podravini i zapadnoj Slavoniji pomiče tu granicu dobrano dalje na zapad pa je danas jasno da se ona rasprostirala u sjevernoj Hrvatskoj od istočnih granica Slavonije, po cijelome međuriječju Save i Drave, sve do Bjelovara. Na prostoru istočne i srednje Slavonije živjela je u gotovo svim svojim razvojnim fazama, dok je zapadnije krajeve zahvatila u kasnoj fazi. U to vrijeme u njezino primarno područje prodire nova, vinčanska kultura i potiskuje starosjedioce koji u traženju novog prostora sele prema zapadu.

Prve nalaze starčevačke kulture iz sjeverne Hrvatske s točnom atribucijom objelodanio je 1945. R. R. Schmidt s Vučedola – znameniti lokalitet Gradac, a iz Sarvaša lokalitet Vlastelinski brijeg.[4] Istina, još koncem prošlog stoljeća dospjeli su u Arheološki muzej u Zagrebu neki nalazi starčevačke keramike iz Vukovara, ali oni su tek mnogo kasnije pripisani starčevačkoj kulturi.[5] Brojčano najviše, ali i po značenju najvažnije nalaze dali su Vinkovci s nekoliko svojih lokaliteta (Ervenica, Tržnica, Nama, Zvijezda, Hotel), potom Igrač i Zadubravlje kod Slavonskog Broda, Cernička Šagovina kod Nove Gradiške, Ždralovi i Stara Rača kod Bjelovara te Pepelana kod Virovitice.

Nositelji starčevačke kulture smještaju svoja naselja najčešće na povišenim riječnim obalama, na sunčanim padinama blagih brežuljaka ili prirodnim uzvišenjima u blizini kakvog potoka, rječice ili močvare. Ona nisu usamljena i udaljena jedno od drugoga, naprotiv, obično su grupirana u nizu duž važnih prapovijesnih komunikacija. Tako u dolini rijeke Brežnice kod Pepelana nailazimo na četiri starčevačka naselja, a u Brodskom Posavlju možemo pratiti niz naselja od Slavonskog Broda do Vrpolja. O samom izgledu tih

[4] *R. R. Schmidt*, Die Burg Vučedol, Zagreb, 1945, str. 6-8, 127-131.

[5] I te nalaze spominje *R. R. Schmidt*, nav. dj. str. 125-126.

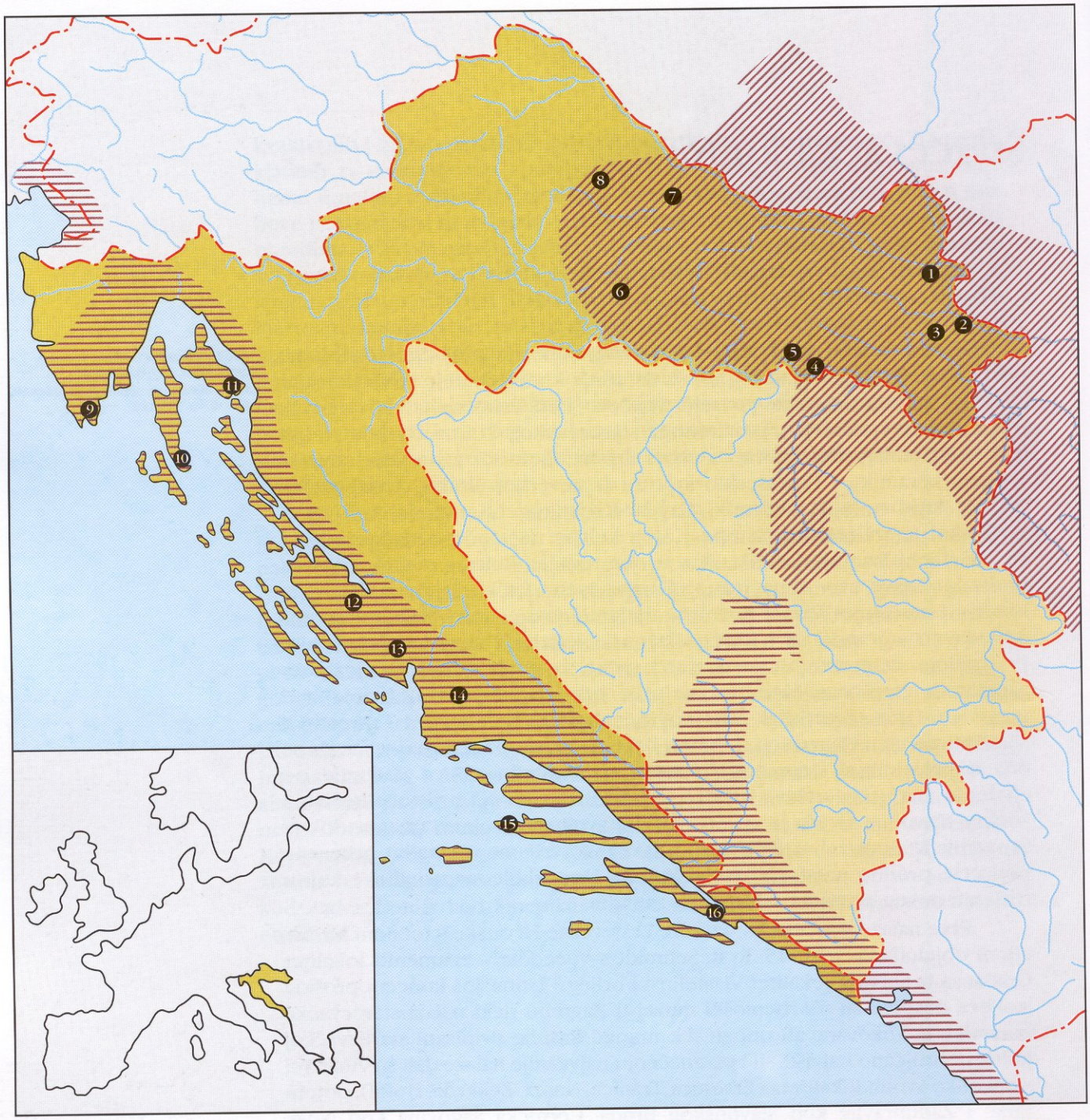

II. Rasprostranjenost i nalazišta starčevačke i kulture impresso - keramike: 1. Sarvaš, 2. Vučedol, 3. Vinkovci, 4. Zadubravlje, 5. Igrač, 6. Cernička Šagovina, 7. Pepelana, 8. Ždralovi, 9. Ižula-Medulin, 10. Jami na Sredi (Cres), 11. Vorganska peć (Krk), 12. Smilčić, 13. Krković, 14. Škarin Samograd, 15. Markova špilja (Hvar), 16. Gudnja.

Distribution and sites map of the Starčevo and the Impresso Pottery Culture: 1. Sarvaš, 2. Vučedol, 3. Vinkovci, 4. Zadubravlje, 5. Igrač, 6. Cernička Šagovina, 7. Pepelana, 8. Ždralovi, 9. Ižula-Medulin, 10. Jami na Sredi (Cres), 11. Vorganska peć (Krk), 12. Smilčić, 13. Krković, 14. Škarin Samograd, 15. Markova špilja (Hvar), 16. Gudnja.

naselja, njihovu unutarnjem rasteru i o izgledu stambenih objekata još uvijek ne možemo stvoriti potpuno zadovoljavajuću sliku. Ponajviše su tome uzrok male površine istraživanja. Tek nam Vinkovci, Zadubravlje i Pepelana s većim otkopanim segmentima prapovijesnog naselja mogu pomoći.[6] U njima se pokazalo da unutar naselja postoji određeno grupiranje stambenih objekata sa slobodnim međuprostorom. Stoga se može pretpostaviti da su se pripadnici istog roda ili porodice držali na okupu. Ni u Vinkovcima ni u Zadubravlju nisu, kao ni na kojem drugom lokalitetu u Hrvatskoj, dosad ustanovljene nadzemne nastambe. Svi su stambeni objekti isključivo jamski, relativno duboko ukopani u zemlju. Manje jame, okruglog ili ovalnog oblika, promjera 2-3 m, dublje ukopane služile su kao mjesta za odlaganje otpadaka a pliće ukopane jame imale su funkciju svojevrsnoga »dnevnog boravka«, odnosno prostora na otvorenom za obavljanje različitih dnevnih djelatnosti. Time što je bio lagano ukopan ipak je pružao kakvu-takvu zaštitu od vremenskih neprilika. Stambenoj su svrsi svakako bili namijenjeni prostraniji i složeniji, često višeprostorni objekti, nepravilnih oblika, odnosno zemunice. Obično imaju posebno izdvojen pristupni dio smješten u zavjetrini. Duž vanjskog i unutarnjeg ruba niže se velik broj rupa od stupova i kolaca koji su kao potpornji nosili šatorastu krovnu konstrukciju.[7] Rubovi zemunica često su stubasto oblikovani tako da su mogli služiti za upiranje krovne konstrukcije ili pak kao klupe za sjedenje i ležanje, a možda i kao police za odlaganje kućanskih potrepština. Posebno zanimljiv inventar naselja u Vinkovcima predstavlja jedna potkovičasta peć, lučno nadsvođena, vjerojatno korištena kao lončarska peć. Inače je unutar naselja, ali izvan stambenih objekata bilo raspoređeno i više ognjišta, od kojih su neka bila češće obnavljana. No najuvjerljiviju sliku jednog starčevačkog naselja i objekata u njemu pruža ono u Zadubravlju koje je bilo moguće prilično vjerno rekonstruirati (sl. 1).[8] U istočnom dijelu naselja nalazila su se na kolcima uzdignuta spremišta hrane, a ispred njih veliko zajedničko ognjište. U središtu naselja smještene su tri velike zemunice svaka sa svojim ograđenim dvorištem. U jednom od njih otkriveni su tragovi okomitoga tkalačkog stana. U manjoj zemunici nalazila se dvojna peć za pečenje keramike te dvije kalotaste peći za pečenje kruha. Među spomenuta dvorišta utisnuo se još jedan ograđeni prostor kružnog oblika nepoznate namjene. Mogao je to biti neki posvećeni prostor za okupljanje stanovništva, ali mogao je imati i prozaičniju svrhu, npr. služiti kao tor za stoku. Vodom su se stanovnici naselja u Zadubravlju opskrbljivali iz bunara smještenog uz ogradu toga neobičnog prostora. Stambeni dio naselja zatvaraju s istočne i zapadne strane ukopani radionički prostori. U jednom se izrađivalo kameno oruđe i oružje, a u drugom glineno posuđe.

Iz svega proizlazi da su ta najstarija naselja u pravom smislu riječi imala već i određenu koncepciju i standardizirane objekte. Valja napomenuti da su i pokojnici imali svoje mjesto u sklopu naselja. Naime svi dosad otkriveni grobovi koji se mogu atribuirati sa sigurnošću starčevačkoj kulturi ukopani su unutar naselja, i to ne u nekom izoliranom njegovu dijelu, nego u neposrednoj blizini nastambi. Ritus pokapanja tipično je neolitički. Pokojnik se polaže u ovalnu raku na boku u zgrčenom položaju. Jesu li grobovi izvana bili

[6] Posebno treba istaknuti naselje na lokalitetu Vinkovci-Hotel, gdje je istraživanje provedeno na površini od oko 2400 m², na lokalitetu Vinkovci-Nama površine 2680 m², u Pepelani 400 m² i konačno u Zadubravlju, gdje je istražena površina od 6200 m².

[7] *S. Dimitrijević*, Sjeverna zona – Starčevačka kultura, PJZ II, str. 238-241.

[8] Rekonstrukcija je načinjena na osnovi rezultata istraživanja i svaki njezin detalj utemeljen je na konkretnim terenskim podacima. Vidi: *K. Minichreiter*, Starčevačka kultura u sjevernoj Hrvatskoj, Zagreb, 1992.

1. **Vjerojatni izgled naselja starčevačke kulture** rekonstruiran na osnovi nalaza u Zadubravlju kod Slavonskog Broda, 6-5. tisućljeće prije Krista, crtež M. Gregl

The probable appearance of a settlement of the Starčevo Culture reconstructed on the basis of finds from Zadubravlje near Slavonski Brod, 6th-5th millennia BC, drawing M. Gregl

2. **Keramička posuda ukrašena kaneliranim barbotinom**, Vinkovci, starčevačka kultura; 6-5. tisućljeće prije Krista, Gradski muzej u Vinkovcima, snimio S. Dimitrijević

A pottery vessel decorated with channelled barbotine, Vinkovci, Starčevo Culture, 6th-5th millennia BC, Municipal Museum of Vinkovci, photo S. Dimitrijević

na neki način označeni ili ne, zasad ostaje nepoznanica. Rijedak je, ali ipak prisutan, običaj pridavanja priloga u grob pokojniku, bilo u obliku neke keramičke posude bilo kao jednostavan osobni nakit izrađen od školjke spondilus ili od kosti.

Kakvu-takvu umjetničku težnju nositelja starčevačke kulture možemo danas sagledati jedino na njihovoj keramičkoj produkciji, u prvom redu na posuđu i statuetama-idolima. Lončarski se proizvodi dijele na grubo svakodnevno posuđe i na finu oslikanu keramiku, vjerojatno posebne namjene. Sve je posuđe pečeno tzv. oksidacijskim postupkom, tj. uz snažnu cirkulaciju zraka u lončarskoj peći. Posljedica je takvog postupka posuđe oker, ciglasto-crvene ili izrazito crvene boje. Oblici su jednostavne kuglaste i polukuglaste zdjele, konične zdjele, katkad na niskoj prstenastoj ili nešto višoj stožastoj nozi, opremljene ušicama ili rjeđe pravim ručkama. Sinonim za grubu, svakodnevnu keramiku jest barbotinsko ukrašavanje. Na osušenu, ali još nepečenu posudu nabacivala se rijetka, polutekuća glinena masa, koja je ili ostavljena takva amorfna, pa se dobivao pravi *barbotin*, ili se oblikovala u bradavičaste nakupine – tzv. bubuljičasti barbotin, ili se preko te mase prevlačilo prstima tako da je nastao niz paralelnih, grubih žljebova – tzv. kanelirani barbotin (sl. 2). U ranijim razvojnim fazama gruba se keramika često ukrašavala utiskivanjem nokta ili vrha prsta u još vlažnu i meku glinu – tzv. *impresso-ukras*, ili jednostavno povlačenjem snopa grančica ili nekog metličastog predmeta preko vlažne površine posude.

3. **Karakteristični slikani motivi** na ulomcima keramičkog posuđa starčevačke kulture, Vinkovci, 6-5. tisućljeće prije Krista, Arheološka zbirka Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, crteži K. Rončević i M. Gregl

Characteristic painted motifs on fragments of Starčevo Culture pottery vessels, Vinkovci, 6th-5th millennia BC, The Archaeological Collection of the Archaeological Department of the Faculty of Philosophy, the University of Zagreb, drawings K. Rončević i M. Gregl

4. **Oslikana posuda starčevačke kulture**, Vinkovci, 6-5. tisućljeće prije Krista, Arheološka zbirka Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu

A painted vessel from the Starčevo Culture, Vinkovci, 6th-5th millennia BC, The Archaeological Collection of the Archaeological Department of the Faculty of Philosophy, the University of Zagreb

Finim posuđem nazivamo ono koje je modelirano od bolje pročišćene gline, kojoj je površina mehanički uglačana do visokog sjaja. Na isti je način proizvođeno i slikano posuđe, samo se prirodna crvenkasta površina posude prije pečenja oslikavala bijelom ili nekom tamnom bojom, a nakon pečenja sve bi se opet mehanički dobro ispoliralo.

Starčevačka je kultura imala prilično dug vijek života i za to se vrijeme razvijala kroz nekoliko različitih faza. Danas naša arheologija ima u uporabi nekoliko podjela odnosno stupnjevanja.[9] Možda je na ovome mjestu najprikladnija podjela S. Dimitrijevića, jer njegovi stupnjevi nisu nominirani brojkama ili slovima, nego u nazivu nastoje iznijeti sadržajnu bit pojedinoga razvojnog stupnja.[10] Tako je najstariji stupanj nazvan *monokromnim* stupnjem jer ga obilježava u prvom redu nedostatak oslikane keramike. Istodobno još se ne pojavljuje ni kasnije toliko tipična barbotinska keramika. Prepoznaje se uglavnom po finoj, jednobojnoj crvenoj keramici bez ukrasa ili po grubom posuđu hrapave površine, ukrašene prevlačenjem snopa grančica te postupnom pojavom utiskivanja nokta ili prsta. Sve su to zapravo primarni načini ukrašavanja. Postojanje ove rane razvojne faze u Hrvatskoj dosad nije sigurno potvrđeno. Naime lokalitet Igrač kod Slavonskog Broda nedvojbeno pripada nekom ranom stupnju razvoja starčevačke kulture. Na tamošnjem je naselju nađena samo fina monokromna keramika te gruba s metličastim prevlačenjem, dok oslikanog posuđa nema. Međutim nepostojanje slikane keramike može biti i rezultat loše očuvanosti materijala koji je bio u zemlji vrlo plitko pa time podložan smrzavanju i oštećenjima, ali i nedovoljne istraženosti cijelog lokaliteta.[11] Ipak, budući da je na Igraču bilo i relativno mnogo posuđa

[9] *D. Garašanin-Arandelović*, Starčevačka kultura, Ljubljana, 1954, str. 136 i d.; *V. Milojčić*, Körös-Starčevo-Vinča, Reinecke Festschrift, Mainz, 1950, str. 108 i d.; *S. Dimitrijević*, Das Neolithikum in Syrmien, Slawonien und Nordwestkroatien, Archaelogia Iugoslavica 10, Beograd, 1969, str. 39 i d.; *M. Garašanin*, Genetische und chronologische Probleme des frühkeramischen Neolithikums auf dem mittleren Balkan, Actes du VIIIe Congrès, Beograd, 1971, str. 73 i d.

[10] *S. Dimitrijević*, Problem stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južnopanonskih nalazišta rješavanju ovog problema, Materijali SADJ 10, Beograd, 1974, str. 59 i d.

[11] *S. Dimitrijević*, PJZ II, str. 242-243.

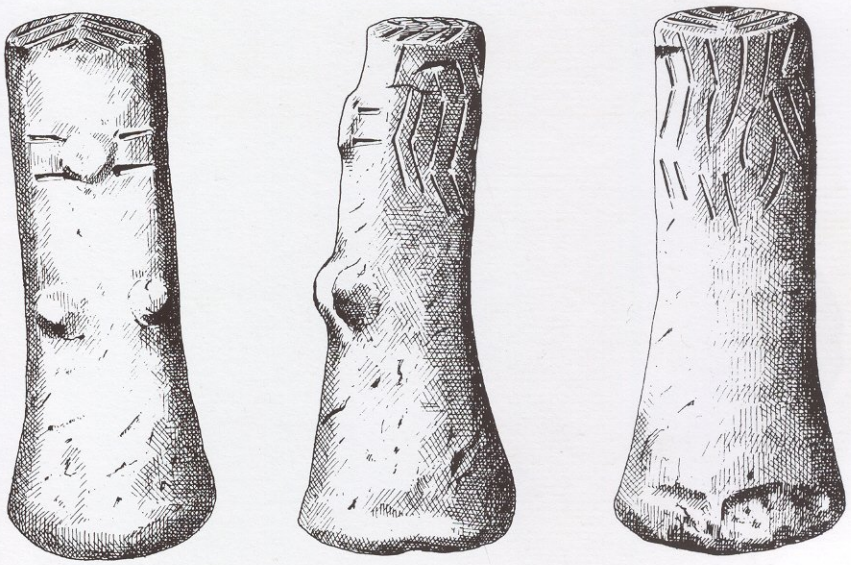

5. **Keramička statueta**, Vinkovci, starčevačka kultura, 6-5. tisućljeće prije Krista, Gradski muzej u Vinkovcima, crtež K. Rončević

A pottery figurine, Vinkovci, Starčevo Culture, 6th-5th millennia BC, Municipal Museum of Vinkovci, drawing K. Rončević

ukrašenog impresso-načinom, bolje ga je pripisati sljedećem pretklasičnom stupnju, nazvanom *linear-A*. Osnovno mu je obilježje pojava slikane keramike, i to isključivo bijelom bojom, dok su motivi izrazito linearni i geometrijski, izvedeni nizom točkica ili ravnih crta. Grubo je posuđe sve češće i obilnije ukrašavano utiskivanjem nokta ili prsta.

Ranoklasičnu fazu razvoja označava prije svega pojava i vrlo česta primjena barbotinskog načina ukrašavanja na grubom posuđu. Spomenuta faza obuhvaća *linear-B* i *girlandoidni* stupanj. Linear-B, kako mu i ime govori, i dalje njeguje slikanje pravocrtnih motiva vrpci, trokuta, klinova, nizova linija, ali sada isključivo crnom ili tamnosmeđom bojom na prirodnoj oker ili crvenkastoj podlozi. Nalazi tako oslikanog posuđa poznati su iz Vučedola i iz Vinkovaca. Sljedeću, mogli bismo reći prijelaznu, etapu predstavlja girlandoidni stupanj, koji zapravo vrlo sliči prethodnom, ali donosi jednu bitnu novost u kreativnom smislu - krivocrtni motiv. U početku su to uglavnom različite girlande i lukovi, najčešće aplicirani uz obod posude, ali i standardni pravocrtni motivi postaju složeniji. Značajna je i ponovna uporaba bijele boje. Ovaj stil uočljiv je na posudama iz Sarvaša i Vinkovaca.

Klasično razdoblje starčevačke kulture obilježava tzv. *spiraloidni* stupanj. Onaj raniji, *spiraloid-A*, zasad je rijetko zastupljen u Hrvatskoj (npr. Kneževi Vinogradi), ali je zato otkriće novih starčevačkih lokaliteta, poput Pepelana kod Virovitice, navelo Korneliju Minichreiter da Dimitrijevićevu periodizaciju dopuni stupnjem *linear-C*.[12] On je obilježje zapadnih krajeva sjeverne Hrvatske, a istodoban je sa spiraloid-A stupnjem istočne Slavonije. Tipološki ih veže sklonost prema blago bikoničnom oblikovanju posuda. Regionalna osobitost lineara-C jest prevlast pravocrtnih motiva na slikanoj keramici, dok se spiralni i lučni motivi pojavljuju samo rijetko. Grubo se keramičko posuđe ukrašava kaneliranim i dekorativnim barbotinom, ali i nizovima bradavičastih izbočina, što je obilježje Körös kulture koja istodobno živi u susjedstvu na području južne Mađarske. Posljednji stupanj starčevačke kulture, tzv. *spiraloid-B*, najbolje je poznat s područja istočne Slavonije, dapače brojni su nalazi iz Vinkovaca i uvjetovali njegovo definiranje. To je

[12] *K. Minichreiter*, Starčevačka kultura u sjevernoj Hrvatskoj, Zagreb, 1992.

6. **Ulomak keramičke posude ukrašen reljefom ženskog lika** u stavu oranta, Sarvaš, starčevačka kultura, 6-5. tisućljeće prije Krista, Muzej Slavonije u Osijeku, snimio M.Topić

A fragment of pottery vessel decorated with a relief of a female figure in a worshipping stance, Sarvaš, Starčevo Culture, 6th-5th millennia BC, Museum of Slavonia in Osijek, photo M.Topić

vrijeme kad starčevačka kultura napušta svoja matična područja u Srbiji i širi se u prekosavske i prekodunavske regije. Uzrok tim pomicanjima bilo je nastajanje vinčanske kulture kasnog neolitika. Najveća novost u oblikovanju keramičkog posuđa bila je pojava bikoniteta, što je kasna starčevačka kultura najvjerojatnije preuzela od vinčanske. Svakodnevno starčevačko posuđe i dalje je uglavnom ukrašeno barbotinom, najčešće kaneliranim, ali se uočava i prisutnost tzv. dekorativnog barbotina, gdje se povlačenjem prstiju formiraju slobodniji krivocrtni ili girlandni motivi. Novi likovni elementi javljaju se međutim na oslikanoj keramici. To je dominantni motiv spirala, katkad pažljivo izveden u nizovima poput friza, ali mnogo češće su izvođene širokim, nemarnim potezima preko cijele posude. Obično su slikane širokim

7. **Keramička zdjela na postolju - žrtvenik**, Vučedol, starčevačka kultura, 6-5. tisućljeće prije Krista, Arheološki muzej u Zagrebu, snimio L. Mjeda

A pottery bowl on a base - an altar, Vučedol, Starčevo Culture, 6th--5th millennia BC, Archaeological Museum in Zagreb, photo L. Mjeda

vrpcama, tamnom, smeđom ili crnom bojom na crvenoj ili oker osnovi. Prisutna je i polikromija, tj. uokvirivanje osnovnoga tamnog motiva tankim bijelim obrubom. Među standardnim pravocrtnim motivima, poznatim još iz ranijih stupnjeva, pojavljuje se i jedan posve nov, a to je meandar. Niz keramičkih ulomaka iz naselja u Vinkovcima pokazuje paletu slikanih uzoraka tako tipičnih za klasičnu starčevačku kulturu (sl. 3 i 4).

Starčevačka je kultura u određenoj mjeri bila sklona plastičnom oblikovanju posebnih, neuobičajenih posuda, odnosno žrtvenika, očito predmeta kultnog obilježja i namjene, ali i shematiziranih ljudskih figurica. Međutim upravo tih figurica na području Hrvatske gotovo da i nema, izuzmemo li dva primjerka iz Vinkovaca (sl. 5). Obje statuete pripadaju najčešćem stupastom

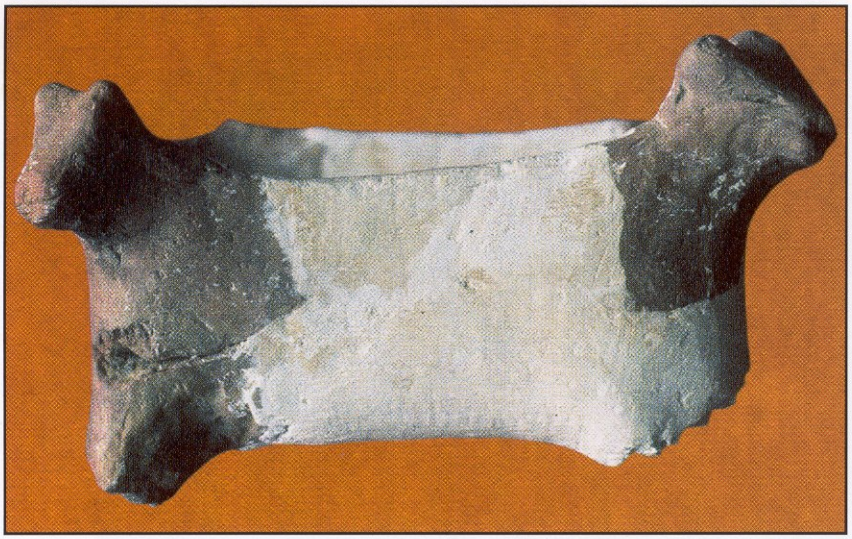

8. **Keramički žrtvenik ukrašen životinjskim glavama**, Kaniška Iva, starčevačka kultura, 6-5. tisućljeće prije Krista, Muzej Moslavine u Kutini, snimio S. Dimitrijević

A pottery altar decorated with animal heads, Kaniška Iva, Starčevo Culture, 6th-5th millennia BC, Museum of the Moslavina Region in Kutina, photo S. Dimitrijević

tipu starčevačkih figura. To su vrlo jednostavni likovi u obliku okruglog stupa, bez naglašenih pojedinačnih dijelova tijela. Tankim urezima označeni su jedino kosa, oči i usta, dok su plastično istaknuti nos i ruke. Pogledamo li statuetu iz Vinkovaca (sl. 5), nameće nam se ideja o drvenom prauzoru. Naime način na koji je ta figurica oblikovana svojstveniji je drvu kao materijalu negoli glini, koja je znatno podatnija za oblikovanje. Takve, izuzetno simplificirane statuete vežu se uz širi krug srodnih oblika na balkanskom području u okvirima kultura Anzabegovo-Vršnik, Sesklo i Karanovo III.

Antropomorfnom oblikovanju pripada i ženski lik u stavu oranta apliciran kao niski reljef na ulomku masivne, grube keramičke posude iz Sarvaša (sl. 6). Slična je aplikacija ljudskog lika vidljiva i na ulomku jedne posude iz Vinkovaca. Vrat i glava lika prikazani su na isti način kao kod spomenutih stupastih statueta. Reljefne aplikacije, pogotovo životinjskih, ali i ljudskih likova na keramičkom posuđu pripadaju više umjetničkom izrazu Körös kulture nego klasične starčevačke, pa je nesumnjivo da su u nekim elementima ove dvije kulture prožimale jedna drugu.

Posebnu vrstu keramičkog oblikovanja predstavljaju žrtvenici, zapravo keramičke posude neobičnih, nesvakodnevnih oblika, čija je funkcija očito bila vezana uz neke obredne radnje. Klasičan oblik predstavlja četvrtasto postolje na četiri kratke noge s niskim okruglim recipijentom razgrnutog oboda u sredini. Varijanta tog tipa jest polukuglasta ili konična zdjela na postolju poput primjerka iz Vučedola (sl. 7). Takvi su žrtvenici, po svoj prilici, služili za žrtve ljevanice. Drugi tip trokutastog ili četverokutnog žrtvenika sa životinjskim protomama na spojevima bridova, nastao je prihvaćanjem novosti iz kruga vinčanske kulture i pojavljuje se samo u završnim fazama starčevačke kulture. Lijep primjerak takvog žrtvenika pronađen je u Kaniškoj Ivi kod Garešnice, naselju gdje su, čini se, jedna uz drugu živjele kasna starčevačka i korenovska kultura (sl. 8). Sličnog je tipa i žrtvenik iz Zadubravlja, ali on ima četiri zoomorfno oblikovane noge. Jedna keramička glavica rogate životinje, također iz Zadubravlja, mogla je biti dio isto takvog žrtvenika. U Vinkovcima je otkriven i jedan neobičan keramički žrtvenik krupnijih dimenzija, s velikim otvorom u masivnom, četvrtastom postamentu, u koji se po potrebi mogla umetnuti bilo kakva zdjela odgovarajućih dimenzija. Još je neobičniji ulomak žrtvenika iz Pepelana, vjerojatno dio postolja statuete Velike Božice Majke, kojemu zasad u Hrvatskoj nema srodnih primjeraka.[13] Žrtvenici klasičnoga starčevačkog tipa u načelu nisu ukrašavani, a nisu na njima uočeni ni tragovi oslikavanja.

[13] *K. Minichreiter*, Kultni predmeti starčevačke kulture u sjevernoj Hrvatskoj, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 9, Zagreb, 1992. T. 4.

Kultura impresso-keramike

Nekako u vrijeme razvoja i trajanja starčevačke kulture u velikom dijelu sjeverne Hrvatske, proces neolitizacije zahvaća i cijelu istočnu jadransku obalu, od Tršćanskog zaljeva na sjeveru do Boke kotorske na jugu. Je li neolitik u tom području posljedica migracije s Bliskog istoka ili se samostalno razvio na domaćem tlu, pitanje je koje ponajviše zaokuplja istraživače. Danas je sve jasnije da su korijeni nastanka prve neolitičke kulture na Jadranu, tzv. impresso-keramike, autohtoni.[14] Naime na većem broju nalazišta sloj impresso-keramike otkriven je neposredno iznad tipičnih mezolitičkih horizonata. U najstarijoj fazi nalazišta su vezana isključivo uz špilje, što govori da su nositelji kulture impresso-keramike obitavali uglavnom u špiljama, bavili se lovom i ribolovom, skupljanjem različitih plodova mora, što su sve poznata obilježja privređivanja mezolitičkog društva. Nema nikakvih tragova obrade zemlje i uzgoja biljaka, prisutan je tek poneki pokušaj pripitomljavanja divljih životinja. Pa i materijalna ostavština u obliku različitih kremenih izrađevina, obrađenih isključivo tehnikom okresivanja, prije pripada mezolitiku nego neolitiku. Bitnu novost predstavlja tek prva proizvodnja keramičkog posuđa i to je, zapravo, jedino tipično obilježje neolitika kao novog razdoblja. Keramika je vrlo primitivna, mogli bismo reći primarnih obilježja. Izrađivana je od nepročišćene zemlje s mnogo krupnih primjesa kremena i vapnenca, slabo je pečena, površina joj uglavnom nije glačana. Raspon oblika također je vrlo skroman i pokazuje kako keramičko posuđe oponaša neko prethodno, izrađivano od različitih prirodnih plodva, recimo tikava, ili je pak djeljano u drvu. Riječ je o jednostavnim kuglastim, polukuglastim ili jajolikim oblicima, bez posebno izražene noge ili vrata. Za razliku od većine prapovijesnih kultura, ova nije dobila ime po nekom od najvažnijih nalazišta - a ima ih nepregledno mnoštvo razasutih po cijelom Sredozemlju - nego po najupečatljivijem načinu ukrašavanja keramičkog posuđa, a to je tehnika otiskivanja ili impresso--način. Riječ je o doista primarnom načinu ukrašavanja uopće, jer što je čovjeku moglo prije pasti na pamet nego da svoju glinenu posudu ukrasi otiskom prsta, nokta ili vrha bilo kakvoga zašiljenog predmeta u još meku glinu prije pečenja. Jedan od najčešćih instrumenata takvog otiskivanja u primorskim su krajevima različite školjke ravnih ili nazubljenih rubova. Od potonjih najčešće je u uporabi bila školjka *čančica* ili *cardium*, pa se impresso-keramičku kulturu može sresti u literaturi i pod nazivom cardium keramika (sl. 9). No taj naziv nije sasvim prikladan jer to nije i isključivi način ukrašavanja. Za ubadanje i utiskivanje motiva na posuđu rabljena su različita koštana i kremena šila, nožići, koštani zglobovi, šuplje trske, puževe kućice i tome slično. Posuda se mogla ukrasiti i povlačenjem poleđine školjke, čime su nastali

[14] *Š. Batović*, Jadranska zona, PJZ II, str. 517-521.

9. **Keramička posuda ukrašena utiskivanjem nazubljenog ruba školjke**, Smilčić, kultura impresso-keramike, 7-6. tisućljeće prije Krista, Arheološki muzej u Zadru, snimio K.Tadić

A pottery vessel decorated with impressing the serrated edge of a shell, Smilčić, Impresso Pottery Culture, 7th-6th millennia BC, Archaeological Museum in Zadar, photo K.Tadić

široki, češljasti ornamenti. U najstarijoj fazi impresso-keramike utiskivanje se izvodi po cijeloj površini posude, ali bez nekog reda i stila. U sljedećoj, razvijenijoj fazi počinju se otisci školjke povezivati i grupirati, pa nastaju različiti cik-cak i valoviti motivi i raznoliki prepleti. U toj je fazi i sama keramika kvalitetnije rađena, s manjom količinom i sa sitnijim primjesama kremena, a površina joj je uglačana ili čak prevučena tankim slojem fine, razrijeđene gline. Takva je površina, dakako, bila i pogodnija za ukrašavanje pa se osim tehnike ubadanja i žigosanja javlja i tehnika urezivanja. U pitanju su, dakako jednostavni, geometrijski motivi poput paralelnih crta, nizova iscrtkanih trokuta ili rombova, cik-cak motiva i slično. Osim tako ukrašene keramike u uporabi je i fina monokromna keramika, odnosno posuđe izrađeno od pročišćene gline, prevučeno tamnosmeđim glatkim premazom. Oblici su već poznati, samo su nešto manjih dimenzija. Kad gledamo neke od posuda ove faze koje su po cijeloj površini prekrivene urezanim i utisnutim ukrasima, podsjetit će nas na različito pletene košare. One su mogle i biti prauzor ovom ranom keramičkom posuđu.

U posljednjoj fazi impresso-način ukrašavanja ustupa sve više mjesto urezanim i udubljenim geometrijskim motivima, a vrlo je važna i prva pojava krivocrtnih motiva od kojih su najupečatljiviji spiralni. U ovoj se fazi nalaze i začeci oslikavanja posuđa u obliku prevlačenja pojedinih dijelova posude crvenom bojom.

Kultura impresso-keramike u svojoj materijalnoj proizvodnji, osim posuđa, nije ostavila nikakva traga bilo kakvoga drugoga plastičnog oblikovanja, ne samo keramičkog nego ni u drugim trajnim materijalima kao što su kamen ili kost.

Prvi neolitički stanovnici jadranske obale uglavnom su boravili po špiljama Tršćanskog zaljeva, Slovenskog primorja, Istre, Kvarnera i kvarnerskih otoka, sjeverne i srednje Dalmacije te srednjodalmatinskih otoka. Tek u razvijenoj, drugoj fazi počinju se okretati poljodjelstvu i obradi plodnih kraških polja pa središta naseljenosti sele u sjevernu Dalmaciju, na obale rijeka i potoka, ili na niske poluotoke. Grade se prva stalna naselja, koncentrirana oko izvora vode, pretežno kružnog tlocrta. I stambeni su objekti kružnog oblika, najvjerojatnije izgrađeni od pruća i zemlje (Ižula kod Medulina, Smilčić kod Zadra) ili u obliku ukopanih kružnih zemunica (Krković). U najistaknutijem naselju te faze, u Smilčiću nedaleko od Zadra, otkriveni su i kružni rovovi oko naselja, koji su prvobitno imali obrambenu svrhu, a potom su služili za odbacivanje otpadaka iz naselja.

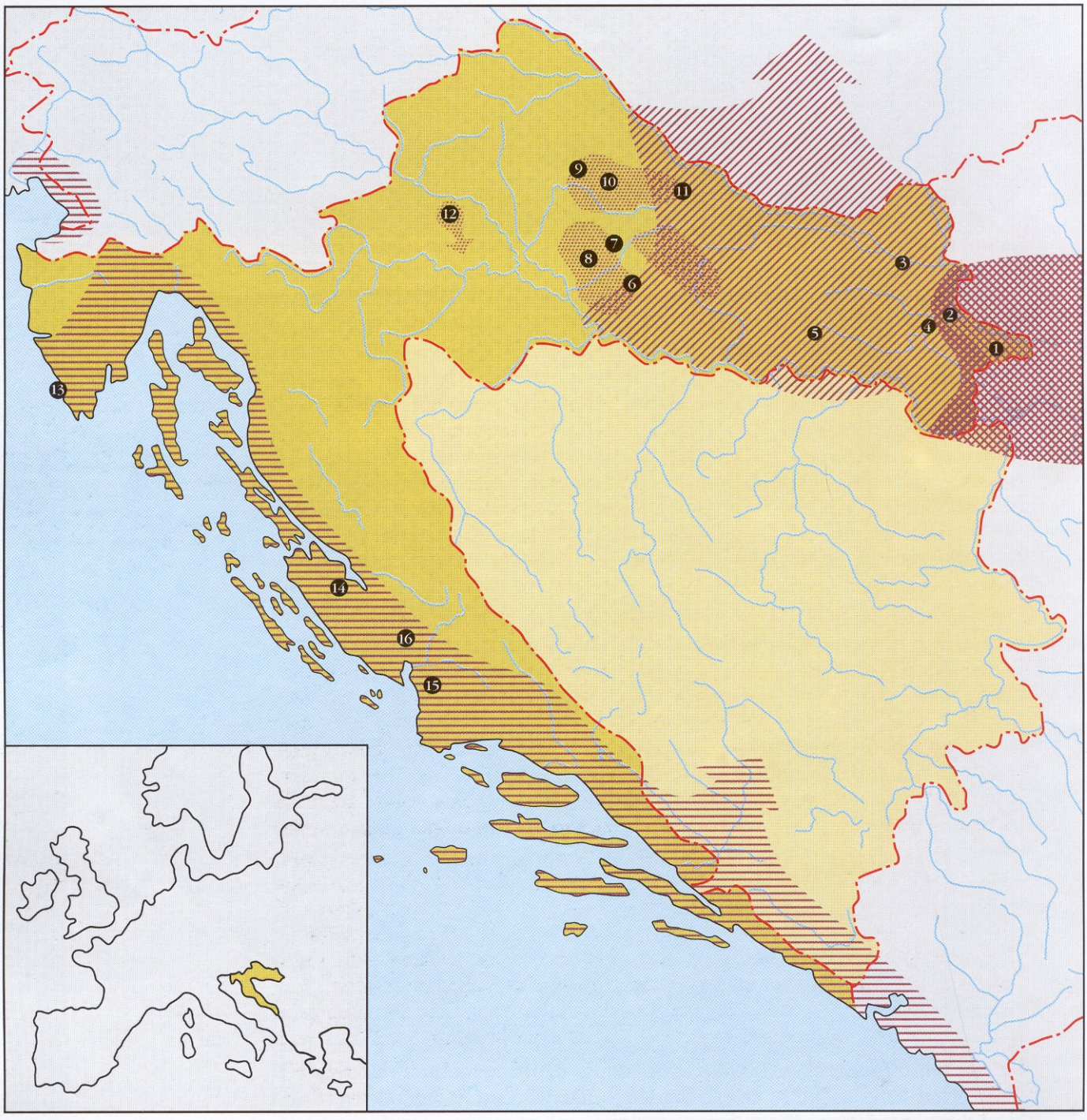

III. Rasprostranjenost i nalazišta vinčanske, sopotske, korenovske i danilske kulture: 1. Bapska, 2. Vukovar, 3. Osijek, 4. Sopot, 5. Klokočevik, 6. Pakrac, 7. Kaniška Iva, 8. Tomašica, 9. Malo Korenovo, 10. Drljanovac, 11. Pepelana, 12. Staro Čiče, 13. Brijuni, 14. Smilčić, 15. Danilo, 16. Bribir.

Distribution and sites map of the Vinča, the Sopot, the Korenovo and the Danilo Culture: 1. Bapska, 2. Vukovar, 3. Osijek, 4. Sopot, 5. Klokočevik, 6. Pakrac, 7. Kaniška Iva, 8. Tomašica, 9. Malo Korenovo, 10. Drljanovac, 11. Pepelana, 12. Staro Čiče, 13. Brijuni, 14. Smilčić, 15. Danilo, 16. Bribir.

Vinčanska kultura

Bogati stil rascvjetanih spirala na oslikanom posuđu starčevačke kulture nestao je pred naletom izmijenjenih stilskih i umjetničkih pobuda novih, naprednijih kultura, po svoj prilici stranog podrijetla. Najistaknutiji predstavnik velikih promjena jest vinčanska kultura, nazvana prema prapovijesnom naselju kod Vinče na desnoj obali Dunava (Srbija). Uz niz srodnih pojava vinčanska kultura čini okosnicu tzv. balkansko-anatolskog horizonta crno polirane keramike i u tom je nazivu sadržana jedna od najupečatljivijih promjena u keramičkoj produkciji, koja je rezultat promijenjenoga tehnološkog postupka. Keramički se proizvodi peku uz smanjen dovod kisika, što rezultira tamnim bojama, crnom, sivom, tamnosmeđom. Uz to je vezano i intenzivno mehaničko glačanje i poliranje površine da bi se postigao često i vrlo visok sjaj, pa se najkvalitetnije takvo posuđe doima poput metalnog. U oblikovanju posuđa također dolazi do važnih novosti: klasični kuglasti i polukuglasti oblici ustupaju mjesto bikoničnima. Sad se kod većine posuda mogu lučiti horizontalni segmenti: vrat, gornji konus do ramena i donji konus ispod ramena. Tomu treba svakako dodati i pojavu izrazito novih oblika poput različitih zdjela na visokoj stupastoj ili zvonastoj nozi, kao i novih oblika obrednih posuda. Jasno su vidljive i promjene u ukrašavanju posuđa. Slikanje kao najprepoznatljivije i najreprezentativnije obilježje prethodnog razdoblja gotovo sasvim iščezava - tu ne računamo prevlačenje pojedinih dijelova posuda ili nekih kultnih predmeta crvenom bojom. Ono što dominira, to su kaneliranje i tzv. efekt glačanja ili stralucido: smjena slabijeg i jačeg glačanja određenih dijelova posude daje različite zrakasto ili mrežasto koncipirane motive. Spomenute dekoracije asociraju na prauzore u metalnom posuđu. Uz vinčansku se kulturu vezuje i ubodnovrpčasti stil ukrašavanja izveden kombinacijom urezivanih vrpci i niza uboda ili kratkih zareza. S likovnog je stajališta najzanimljivija izuzetno bogata proizvodnja keramičke antropomorfne plastike kod koje se gubi stara, neraščlanjena shema.[15]

Vinčanska je kultura međutim na području Hrvatske samo periferna pojava koja tu, u najistočnijim regijama Slavonije, nalazi utočište tek na završetku svoje egzistencije, u vrijeme kad je u matičnim krajevima uže Srbije i Kosova istiskuju razvijene eneolitičke manifestacije. Pa ipak njezino je značenje za neolitik u Hrvatskoj mnogo veće od puke prisutnosti u tom području. Ona je dala poticaj nastanku i razvoju sopotske kulture, a i većine ostalih kasnoneolitičkih manifestacija. Već je rečeno da je vinčanska kultura u posljednjim fazama svoga razvoja počela gubiti velike dijelove svoga nekad golemog teritorija: njezino egzistiranje svelo se na područje sjeverne Šumadije, Mačve, Srijema i sjeveroistočne Bosne. Povlačenje u spomenute prostore dovelo je i

[15] O vinčanskoj antropomorfnoj plastici vidi: *M. M. Vasić*, Preistoriska Vinča III, Beograd, 1936; *M. Garašanin*, Hronologija vinčanske grupe, Ljubljana, 1951; *J. Korošec*, Prehistorijska glinena plastika u Jugoslaviji, Arheološki radovi i rasprave JAZU I, Zagreb 1959, str. 61-119; *D. Srejović*, Neolitska plastika centralnobalkanskog područja. Neolit centralnog Balkana, Beograd, 1968, str. 177-241.

10. **Podnica kuće** iz naselja vinčanske kulture, Bapska, 5-4.tisućljeće prije Krista, snimio S. Dimitrijević

The plan of a house from a settlement of the Vinča Culture, Bapska, 5th-4th millennia BC, photo S. Dimitrijević

do određenog prodora prema sjeverozapadu, tako da u to vrijeme zatječemo pojedina naselja vinčanske kulture i na desnoj obali Dunava, dakle u granicama današnje Hrvatske. Takvi pravi vinčanski lokaliteti su Bapska i Berendijev vinograd u Vukovaru, iako mnogo uvoza vinčanske keramike susrećemo i u nešto starijim naseljima sopotske kulture u Vinkovcima i Samatovcima.[16] I premda bi kronološki, naravno iz aspekta ovih krajeva, bilo opravdanije prvo govoriti o sopotskoj kulturi, upravo zbog goleme uloge vinčanske kulture u oblikovanju potonje, prednost ćemo dati spomenutim vinčanskim lokalitetima. Nalazi iz Berendijeva vinograda nisu rezultat stručnih istraživanja, pa mnogo veće značenje imaju nalazi iz Bapske. Riječ je o višeslojnom naselju na

[16] *S. Dimitrijević*, PJZ II, str. 305-307.

položaju zvanom Gradac. Naselje su najprije nastavali pripadnici sopotske kulture, a potom su ga zauzeli nositelji vinčanske kulture u svom povlačenju prema zapadu, osnovavši tu jedno od posljednjih svojih uporišta. Unutar naselja utvrđeno je postojanje nekoliko kuća, od kojih se ističe tzv. kuća 2A 2B i 2C dugačka desetak metara. Imala je dvije prostorije, a unutar prve od njih tri su drvena pilona oblikovala neku vrstu predvorja. Srodan oblik građevine bit će kasnije u arhitekturi poznat pod imenom *templum in antis*[17] (sl. 10).

Iako je vinčanska kultura izuzetno voljela figuralnu plastiku i dosljedno je oblikovala kroz sve svoje razvojne faze, u Bapskoj tih specifičnih nalaza nije bilo. Začuđujuće, jer obližnji srijemski lokaliteti, spomenimo samo Jakovo-Kormadin, upravo vrve keramičkim figuricama.[18] Istina je da kvaliteta i bogatstvo plastike u to vrijeme opadaju i u matičnom području, ali još uvijek ne nestaju. Što je tomu uzrok, teško je reći: nedovoljna istraženost ili činjenica da je tu vinčanska populacija okružena sopotskom, koja nije osobito marila za taj oblik keramičkog izražavanja? U Bapskoj stoga domete vinčanske keramografije možemo pratiti samo na posudu. Vodeći su oblik zdjele sa zakržljalim trbuhom, koji je sveden samo na jedno vodoravno rebro ili ispupčenje, a od ukrasa dominira kaneliranje u obliku kratkih okomitih ili kosih kanelira, njihova prepleta ili S-spirale. Potonje su najčešće aplicirane na trbušastim loncima sa cilindričnim vratom i lagano izvijenim obodom. Brojne su i jednostavne konične zdjele ili tanjuri sa zadebljanim i uvijenim obodom. Takve su posude najčešće ukrašene efektom glačanja, dakle dekoracijom koja je bila prisutna u samom početku razvoja vinčanske kulture, a potom je nestala i ponovno uskrsla na kraju razvojnog puta. Koncepcija je tako izvedenih ukrasa križna ili zrakasta. Ukrašavanje urezivanjem i ubadanjem sada gotovo sasvim nestaje, a nestaju i karakteristične posude na visokoj nozi. Ponovno se međutim susrećemo s jednom vrstom oslikavanja posuda, ali sasvim različite kvalitete od onoga u ranom ili srednjem neolitiku. To je tzv. *crusted slikanje*, pri kojem se boja nanosi na već gotovu i pečenu posudu, pa je nepostojana i lako se otire. Najčešće se upotrebljava crvena boja, nešto rjeđe bijela, a samo izuzetno žuta. Motivi su više nego jednostavni: široke vodoravne vrpce, nizovi grupiranih okomitih crta, spiralne kuke, iscrtkani trokuti i pokoji jednostavan meandar. Ovo razdoblje vinčanske kulture pripada već početcima eneolitika. Naselje u Bapskoj razorila je i uništila eneolitička badenska populacija.

[17] *S. Dimitrijević*, PJZ II, str. 304.

[18] *M. Šeper*, Prapovijestne glinene figure, VHAD n. s. 24/25, Zagreb, 1944; *T. Težak-Gregl*, Neolitička i eneolitička antropomorfna plastika iz fundusa Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vjesnik AMZ 16/17, Zagreb, 1983/84, str. 19-21.

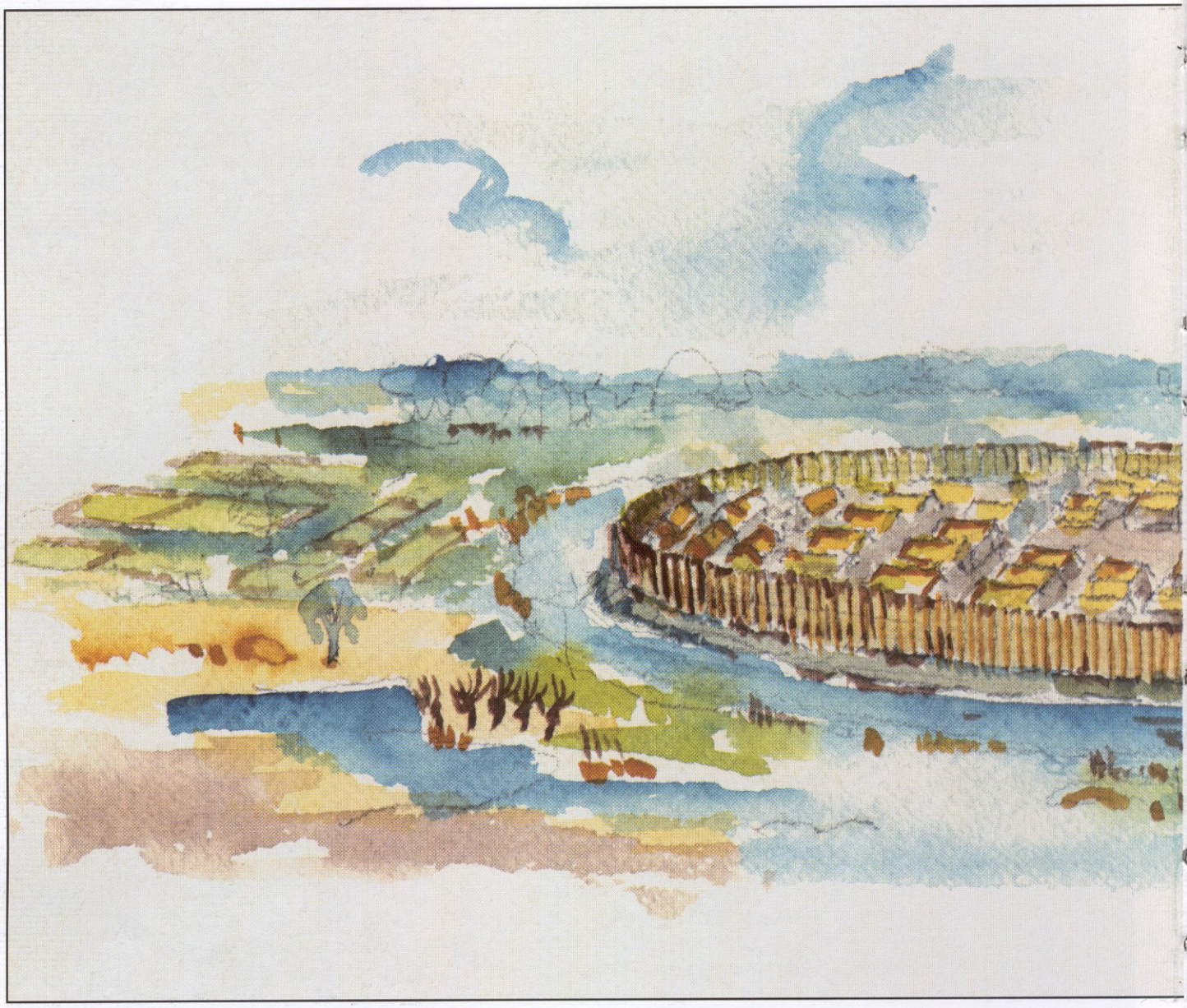

15. **Mogući izgled naselja sopotske kulture** – rekonstrukcija, Otok, 5. tisućljeće prije Krista, akvarel S. Dimitrijević

Sopotska kultura

Ono što za Srijem, južne dijelove Vojvodine, užu Srbiju, Kosovo i sjeverozapadnu Rumunjsku znači vinčanska kultura, to je za veći dio sjeverne Hrvatske sopotska kultura. Rasprostirala se u međuriječju Dunava, Save i Drave, od Srijema na istoku, pa negdje do Križevaca na zapadu, a nije isključeno njezino postojanje i zapadnije. Na jugu je mjestimično prešla Savu te nastanila dijelove bosanske Posavine. Ova je kultura u arheološkoj znanosti poznata i pod drugim imenima, primjerice kao slavonsko-srijemska, bapsko-lenđelska ili sopotsko-lenđelska.[19] Današnje je ime dobila po jednom od najkarakterističnijih naselja, Sopotu kod Vinkovaca. Razvila se na temeljima kasne starčevačke

[19] *S. Dimitrijević*, Sopotsko-lenđelska kultura, Zagreb, 1968, str. 8.

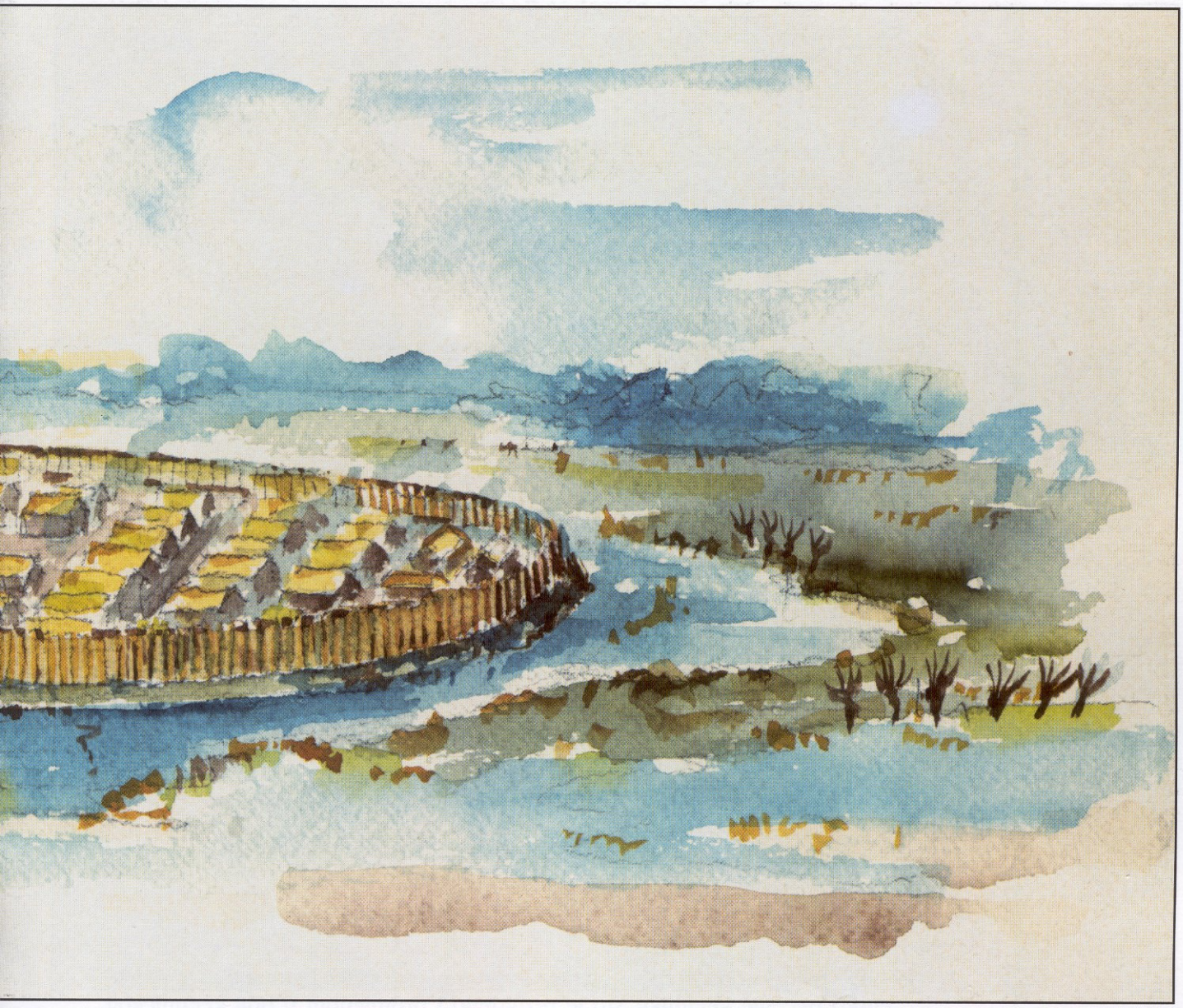

The possible appearance of a settlement of the Sopot Culture – a reconstruction, Otok, 5th millennium BC, water-colour S. Dimitrijević

kulture pod snažnim utjecajima iz kruga vinčanske kulture. Naime starčevačka je kultura u Slavoniji nastavila živjeti i nakon pojave vinčanske kulture u neposrednom susjedstvu, ali se nije uspjela potpuno othrvati njezinim utjecajima. Tako u prvo vrijeme preuzima samo neke od tekovina vinčanske keramičke proizvodnje, poput bikoničnog profiliranja posuda ili zanemarivanja slikane keramike. No s razvojem i ekspanzijom vinčanske kulture taj utjecaj postaje sve izraženiji te se već pomalo istrošena i zastarjela starčevačka kultura ne može više održati. Vinčanski pritisak međutim nije izražen u etničkom smislu, već samo u kulturnom i duhovnom. Stoga starčevačko starosjedilačko pučanstvo ne biva etnički asimilirano, nego se postupno priklanja novim trendovima. Iz takve se transformacije rađa nova sopotska kultura.

11. **Keramička posudica**, Bogdanovci, sopotska kultura, 5. tisućljeće prije Krista, Arheološki muzej u Zagrebu, snimio L. Mjeda

A small pottery vessel, Bogdanovci, Sopot Culture, 5th millennium BC, Archaeological Museum in Zagreb, photo L. Mjeda

Jedna od prvih tekovina koje je preuzela sopotska kultura bilo je redukcijsko pečenje keramike, što je rezultiralo i promjenom u boji keramičkog posuđa. Dominiraju crni i sivi tonovi. Unatoč istoj tehnologiji pečenja i sličnom oblikovanju posuđa, sopotsku keramiku ne možemo smatrati samo jednom regionalnom vinčanskom varijantom. Na sopotskom posuđu, osobito u ranijim fazama razvoja, nema efektnih dekorativnih tehnika kao na vinčanskoj keramici, a ono malo ukrasa poput različitih bradavičastih aplikacija, dubloreza i rovašenja, naslijeđe je kasne starčevačke kulture. Gledana kroz prizmu lončarskog obrta, sopotska je kultura siromašna i gotovo bismo rekli neatraktivna. Dominiraju grube posude u obliku amfora i buta sasvim utilitarnog obilježja, a kod finijeg posuđa prevladavaju plitke i duboke zdjele te lonci oštre bikonične profilacije. Te će se profilacije u srednjoj i kasnoj fazi ublažiti i umekšati. Ukrasi na grubom posuđu svode se na aplicirane plastične vrpce s otiscima vrha prsta, dok se na finom posuđu uočava i poneki linearni, valoviti ukras kombiniran s okruglim udubljenjima, izveden rovašenjem ili duborezom. Snažni vinčanski utjecaji najuočljiviji su u srednjem razvojnom stupnju, pa to rezultira češćom primjenom kaneliranja i efekta glačanja u ukrašavanju posuđa, a pojavljuje se i tipični vinčanski ubodnovrpčasti stil ukrašavanja.

12. **Keramička zdjela na visokoj šupljoj nozi**, Bapska, sopotska kultura, 5. tisućljeće prije Krista, Arheološki muzej u Zagrebu, snimio K. Tadić

A pottery bowl on an elevated hollow pedestal, Bapska, Sopot Culture, 5th millennium BC, Archaeological Museum in Zagreb, photo K. Tadić

Upravo su takve male, kuglaste posude iz Bogdanovaca, ukrašene pravim vinčanskim spiralama i meandrima (sl. 11). Ipak je u tom razdoblju sopotska kultura osmislila i jedan vlastiti prepoznatljiv oblik. To je zdjela na visokoj, šupljoj, ovalno perforiranoj nozi. U sljedećoj fazi ta je noga poprimila trbušast oblik i kao takva postala najtipičnijim predmetom sopotske keramičke proizvodnje (sl. 12). U završnoj se fazi sopotska kultura uspjela posvema otrgnuti vinčanskom utjecaju, pa u ukrašavanju prednost daje domaćoj tehnici rovašenja i duboreza, a kaneliranje zapostavlja. Sve je učestalija i pojava crvenog slikanja poslije pečenja, čime sopotska kultura slijedi opći pravac primjene takvog slikanja u cijelom nizu kasnih neolitičkih kultura, poglavito onih lenđelskog kulturnog kompleksa s kojim je sopotska kultura i genetski povezana.

13. **Keramička antropomorfna posuda**, Samatovci, sopotska kultura, 5. tisućljeće prije Krista, Arheološki muzej u Zagrebu, snimio N. Kobasić

An anthropomorphic pottery vessel, Samatovci, Sopot Culture, 5th millennium BC, Archaeological Museum in Zagreb, photo N. Kobasić

14. **Keramička figurica bika**, Osijek, sopotska kultura, 5. tisućljeće prije Krista, Muzej Slavonije u Osijeku, snimio M.Topić

A pottery figurine of a bull, Osijek, Sopot Culture, 5th millennium BC, Museum of Slavonia in Osijek, photo M.Topić

Naime upravo je njezina penetracija u mađarsku Transdanubiju, gdje je u to vrijeme živjela Zseliz kultura linearnotrakastokeramičkog kulturnog kompleksa, prouzročila nastanak i razvoj lenđelskih kultura. Stoga se sopotska kultura danas smatra njihovom rodonačelnicom.[20]

Bez obzira na to koliko je sopotska kultura uvjetovana vinčanskom kulturom i ovisna o njoj, ona nije prihvatila jedno od najljepših obilježja potonje - plastično oblikovanje antropomorfnih figura. Nekoliko sporadičnih nalaza keramičkih kipića uglavnom u potpunosti odgovara najjednostavnijem tipu vinčanskih statueta s takozvanim ptičjim licem. Sopotske su međutim lošije oblikovane i izrađene. Kronološki se vežu uz rani i srednji stupanj sopotske kulture, dakle uz ona razdoblja koja su i inače obilježena značajnijim vinčanskim utjecajima. Jedina figurica, nađena u samom Sopotu, koja je u svom oblikovanju nešto originalnija, pripada kasnom razvojnom stupnju koji se općenito ističe osobnijim i autohtonijim stilom. Određena antropomorfna obilježja vidljiva su i na nekim od predmeta, obično smatranim amuletima. Svi su oni po vertikalnoj osi probušeni kako bi se tuda mogla provući uzica ili nit za vješanje predmeta. Međutim, treba doista mnogo mašte da bi se u tim predmetima nazreo ljudski lik, pa makar i vrlo stiliziran. Jedan od onih koji ipak može koliko-toliko dočarati ljudsku figuru, recimo u orantskom stavu, trbušasti je amulet s cilindričnim vratom i dva uvis ispružena konična izdanka (sl. 13). Trbuh amuleta ukrašen je velikom spiralom tipično vinčanskog stila. Duhovnom svijetu sopotskog pučanstva očito je izrada antropomorfnih keramičkih kipova bila strana i nepotrebna, pa je spomenutih nekoliko primjeraka prije rezultat slučajnih prodora iz susjedne vinčanske kulture nego stvarnih potreba sopotskih ljudi za takvim načinom izražavanja. Po svoj prilici nije u pitanju ni artistička nemoć, jer jedna od životinjskih plastika - mali glineni kip bika iz Hermanova vinograda kod Osijeka (sl. 14) pokazuje vrlo zanimljiv i dopadljiv način oblikovanja. Gotovo da podsjeća na znatno kasnije brončane figurice halštatskog razdoblja.

[20] *S. Dimitrijević*, PJZ II, str. 264, 299-301.

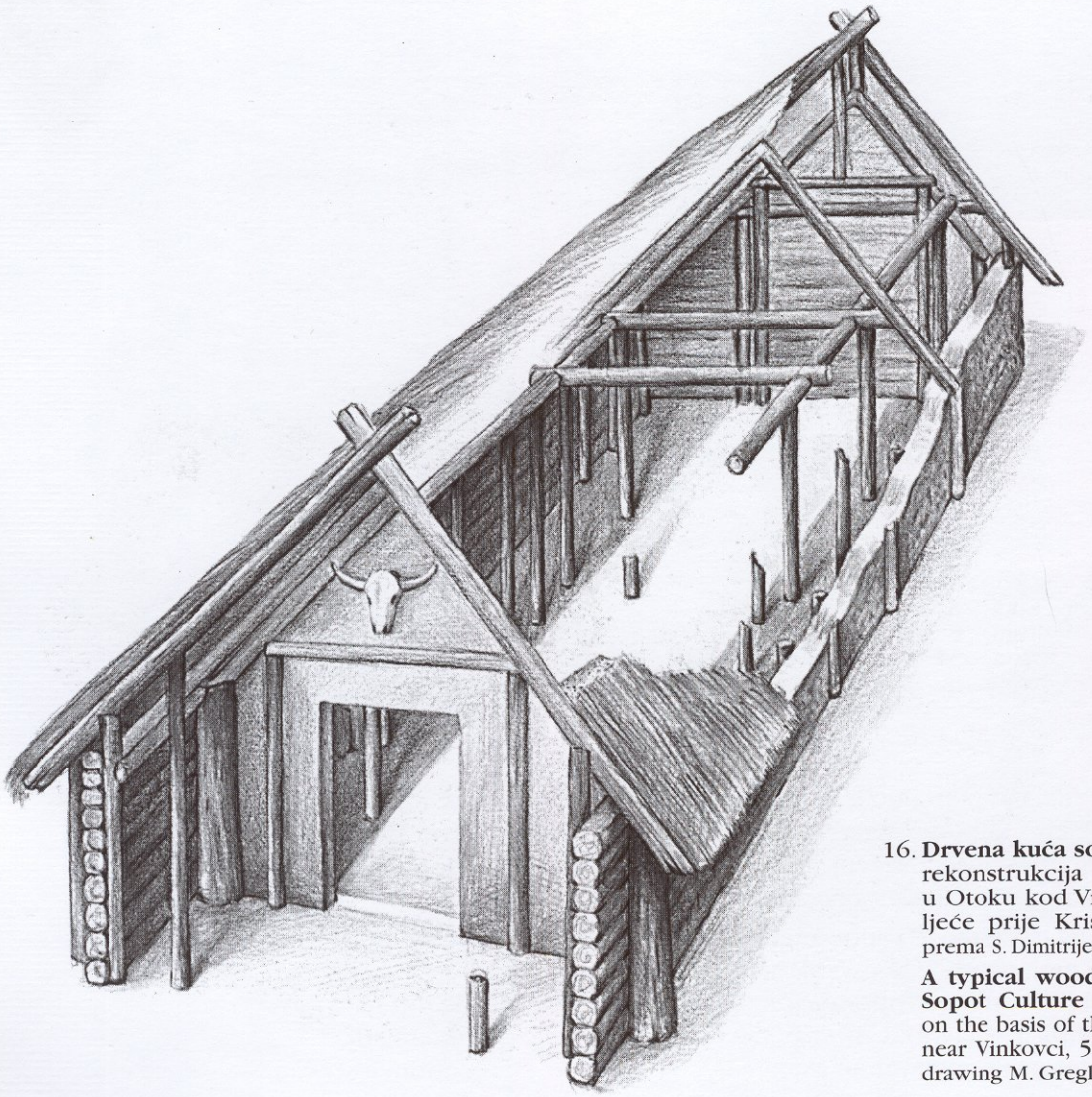

16. **Drvena kuća sopotske kulture** - rekonstrukcija na osnovi nalaza u Otoku kod Vinkovaca, 5. tisućljeće prije Krista, crtež M. Gregl prema S. Dimitrijević

A typical wooden house of the Sopot Culture - a reconstruction on the basis of the finds from Otok near Vinkovci, 5th millennium BC, drawing M. Gregl from S. Dimitrijević

Nositelji sopotske kulture živjeli su u naseljima smještenim u nizinskim, često močvarnim predjelima, uvijek u neposrednoj blizini rijeke ili ovećeg potoka. Svoja naselja opasivali su jarkom, ali i palisadama te s pravom možemo reći da su to prva nizinska utvrđena naselja u ovom dijelu Europe (Sopot i Otok kod Vinkovaca, Orolik, Hermanov vinograd kod Osijeka)[21] (v. sl. 15). U brežuljkastim krajevima naselja se nalaze na terasama gorskih izdanaka (Bapska, Klokočevik). Unutar naselja nizale su se u redovima raspoređene pravokutne kuće s jednom ili više prostorija tipične neolitičke građevinske konstrukcije - kostur od greda, zidovi od šiblja oblijepljena blatom. U naselju u Otoku otkrivena je kuća izgrađena od horizontalno položenih hrastovih debala koja je pridržavao niz okomitih drvenih stupaca.[22] Unutrašnjost kuće stupovima je bila podijeljena u tri lađe, dok se na pročelju nalazio trijem (sl. 16).

Iako nam se sopotska kultura danas čini neatraktivnom, osobito s umjetničkog stajališta, njezino je značenje u neolitiku Hrvatske bilo veliko. Ona je bila prijenosnik novih ideja, koje je inaugurirala vinčanska kultura, dalje prema zapadu i tako omogućila oblikovanje niza kultura srednjoeuropskoga lenđelskog kompleksa.

[21] *S. Dimitrijević*, PJZ II, str. 270.

[22] *S. Dimitrijević*, AI 10, str. 54-55; ISTI, PJZ II, str. 270-273.

17. **Keramički lonac ukrašen urezanim crtama**, Smilčić, korenovska kultura, 5. tisućljeće prije Krista, Arheološki muzej u Zadru, snimio K. Tadić

A pottery vessel decorated with incised lines, Smilčić, Korenovo Culture, 5th millennium BC, Archaeological Museum in Zadar, photo K. Tadić

Korenovska kultura

Kasna starčevačka kultura bila je u najzapadnijim područjima svoga rasprostiranja kolijevkom nastanka i razvoja kultura linearnotrakastog keramičkog kompleksa. Tom kompleksu pripada i korenovska kultura nazvana po nalazima u selu Malo Korenovo kod Bjelovara.[23] Nastala je u vrijeme važnih populacijskih i kulturnih promjena izazvanih pojavom vinčanske kulture. Starčevačko pučanstvo, protjerano iz matičnih krajeva, seleći prema sjeveru i zapadu u hrvatsko međuriječje i zapadnu Mađarsku, nosi sa sobom u te krajeve proces neolitizacije. Pod utjecajem starčevačke i Körös kulture lokalne se mezolitičke kulture preobražavaju u neolitičke pojave. To je kompleks linearnotrakaste keramike koji će s vremenom zaposjesti golem prostor od Nizozemske i Belgije na zapadu, preko čitave srednje Europe sve do Moldavije i Ukrajine na istoku. U većini spomenutih krajeva linearnotrakasta keramika predstavlja početak neolitika, koji tu kasni za onim u balkansko-anatolskom svijetu. U središnjoj Hrvatskoj i južnim dijelovima Mađarske linear-

[23] Pod tim imenom uvodi je u prapovijesnu znanost S. Dimitrijević, a na temelju valorizacije materijala koji je u Malom Korenovu iskopao Stjepan Vuković 1956. i 1957.

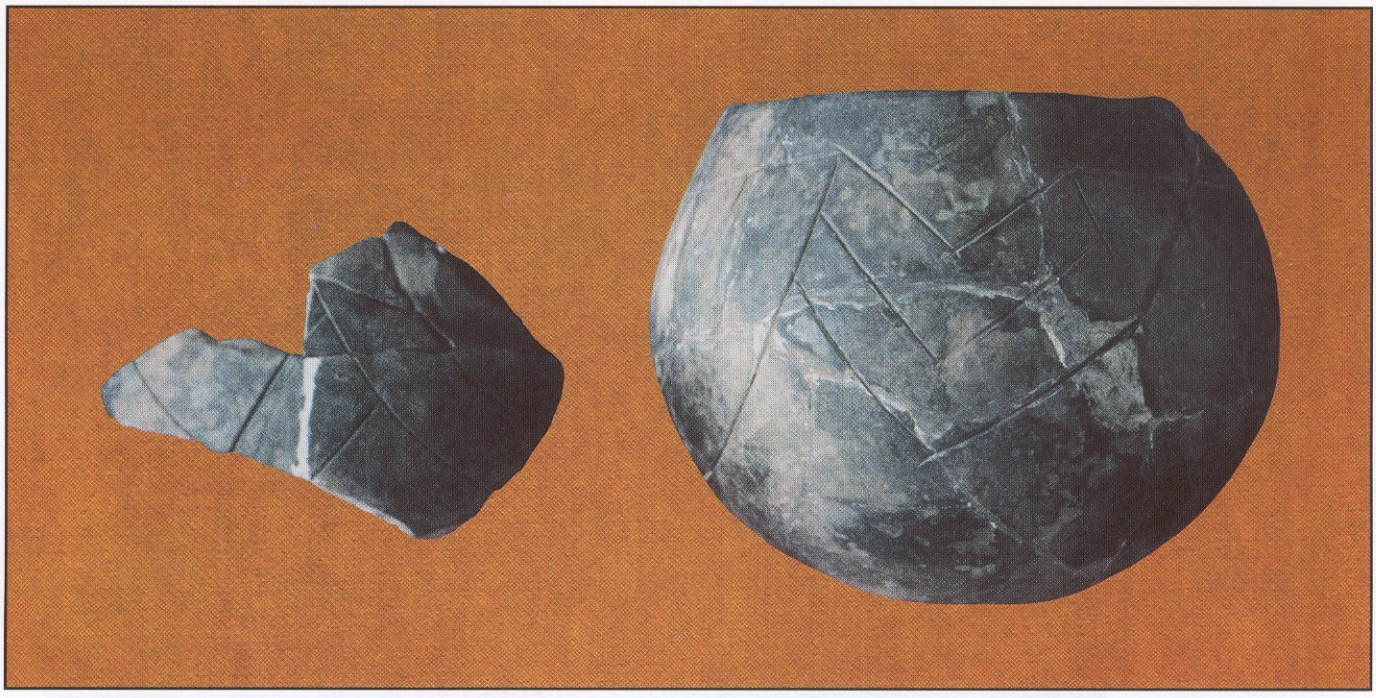

18. **Keramička zdjela s karakterističnim ukrasima kulture linearnotrakaste keramike**, Kaniška Iva, korenovska kultura, 5. tisućljeće prije Krista, Muzej Moslavine u Kutini, snimio S. Dimitrijević

A pottery bowl with characteristic decorations of the Linear Pottery Culture, Kaniška Iva, Korenovo Culture, 5th millennium BC, Museum of the Moslavina Region in Kutina, photo S. Dimitrijević

notrakasta keramika nastaje izravno na supstratu starčevačke kulture i tu pripada već razvijenom neolitiku.

S korenovskom kulturom područje središnje Hrvatske otvara se kulturnim utjecajima iz zapadnih dijelova Karpatske kotline i srednje Europe, dok balkansko-anatolska orijentacija slabi. Prema dosadašnjim spoznajama i istraživanjima većina naselja ove kulture smještena je u bjelovarskom području (Drljanovac, Malo Korenovo, Dautan), potom u Moslavini (Kaniška Iva, Tomašica). Pojedinačni nalazi korenovske keramike pokazuju da je područje njezina rasprostiranja bilo i znatno veće – primjerice Gavrinica kod Pakraca, Jakšić kod Požege, Pepelana kod Virovitice. Zapadnije korenovskih nalaza ima u Turopolju (Staro Čiče), a osobito je indikativan uvoz korenovskoga keramičkog posuđa na nalazištu danilske kulture u Smilčiću kod Zadra (sl. 17). To bi moglo biti pokazatelj o širenju korenovske kulture i južno od Save u dijelove zapadne Bosne, odakle je dolinom Une najbliži put do sjeverne Dalmacije.

I nositelji korenovske kulture za svoja su naselja birali prirodna uzvišenja, terase ili padine neposredno uz tekuće vode ili usred močvarnog terena. Stambeni i radni objekti zemunicčkog su tipa kao što je to uobičajeno u većini ranih naselja kultura linearnotrakaste keramike.

Keramička proizvodnja korenovske kulture u tehnološkom je pogledu negdje na pola puta između tehnologije ranog neolitika, kakvu smo upoznali u starčevačkoj kulturi, i kasnoneolitičke tehnologije, prisutne u vinčanskoj kulturi. Podrobnija analiza pokazuje međutim da je veći dio posuđa pečen u osnovi oksidacijskim postupkom, a tek je u završnoj fazi samog procesa primijenjeno redukcijsko pečenje. Takvo posuđe samo izvana, površinski, ima

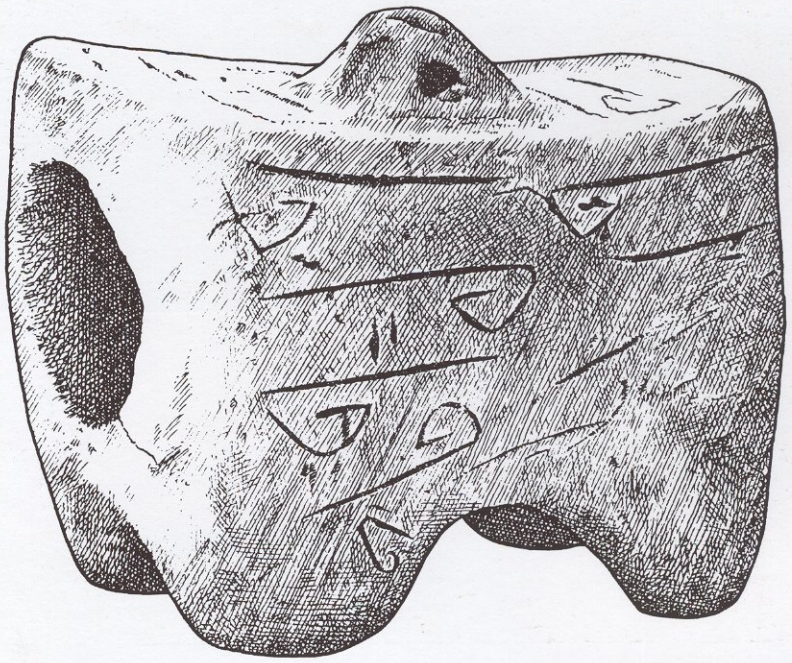

19. **Keramički žrtvenik**, Tomašica, korenovska kultura, 5. tisućljeće prije Krista, Muzej Moslavine u Kutini, crtež M. Gregl

A pottery altar, Tomašica, Korenovo Culture, 5th millennium BC, Museum of the Moslavina Region in Kutina, drawing M. Gregl

sivu ili crnu boju, a vrlo je česta i neujednačena mrljasta boja površine. Unatoč lošim postupcima pri pečenju, fino korenovsko posuđe pretežno je lijepo oblikovano, s vrlo tankim stijenkama. Vodeći su oblici kuglaste ili kalotaste posude s pojačanim dnom ili na niskoj nozi, zatim S-profilirane zdjele s manje ili jače izvijenim vratnim dijelom, te kuglaste amfore s niskim cilindričnim vratom. To su oblici svojstveni svim kulturama u sklopu linearnotrakastog kompleksa. U kasnijim razvojnim fazama korenovske kulture bit će prisutnije i klasično bikonično oblikovanje u stilu sopotske kulture. Ta je činjenica navela neke znanstvenike da korenovsku kulturu ne priznaju kao linearnotrakastu keramiku.[24] Međutim, način i stil ukrašavanja korenovskog posuđa izvanredno se uklapaju u sliku klasične linearnotrakaste keramike. Dakako da ima nekih osobitosti koje su svojstvene samo njoj, ali i ostale »priznate« kulture iz kompleksa linearnotrakaste keramike imaju specifičnih obilježja. Vodeći ukras na korenovskome keramičkom posuđu izveden je urezivanjem, a temelji se na dvama osnovnim načelima. Jedno je jednostavna linijska izvedba, gdje je crta sama po sebi motiv. Drugo je vrpčasta koncepcija, gdje se motivi izvode dvjema paralelnim crtama, rjeđe i trima. Motivi su izlomljene crte, vrpce, crte u obliku slova A i V, kukaste spirale, girlande. U ornamentalnu su kompoziciju često uklopljene i ušice ili ispupčenja na najširem dijelu trbuha posude. Duboka zdjela blage S-profilacije iz Kaniške Ive lijepo pokazuje kako se korenovska kultura oblikom i koncepcijom te izvedbom ukrasa uklapa u kompleks linearnotrakaste keramike (sl. 18). Urezani ukras sastoji se od niza različito lomljenih vrpci u kombinaciji s jednom velikom, vrpčastom girlandom. Keramička plastika u sklopu korenovske kulture zasad je nepoznata, osim jedne figurice svinje iz Malog Korenova, no i ona je vrlo stilizirana. Sasvim izuzetan predmet, bez pravih analogija u ostalim kulturama linearnotrakaste keramike, predstavlja neobičan tip malog, pravokutnog žrtvenika iz Tomašice. Nasađen na niske nožice i s ušicom na sredini gornje, ponešto udubljene plohe, sa svih je strana ukrašen urezanim motivima potpuno u duhu linearnotrakaste keramike (sl. 19).

[24] *J. Pavuk*, Über die Kontakte zwischen Balkan und Mitteleuropa in Neolithikum, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 13, Sarajevo, 1976, str. 36-37.

20. **Mrljasto ukrašena keramička posuda**, Gornji Brezovljani, brezovljanski tip sopotske kulture, 5. tisućljeće prije Krista, Gradski muzej u Križevcima, snimio S. Dimitrijević

A pottery vessel with spotted decoration, Gornji Brezovljani, the Brezovljani type of the Sopot Culture, end of the 5th millennium BC, Municipal Museum of Križevci, photo S. Dimitrijević

Brezovljanski tip sopotske kulture

Prodiranjem prema zapadu, u područje sjeverozapadne Hrvatske, sopotska je kultura došla u doticaj s ovdašnjim korenovskim starosjediocima. Miješanje sopotskih elemenata s korenovskim supstratom oblikovalo je jednu regionalnu varijantu nazvanu brezovljanskim tipom sopotske kulture prema naselju u Gornjim Brezovljanima kod Križevaca. Nalaza spomenutog tipa ima i u okolici Bjelovara (Drljanovac), u Turopolju (Staro Čiče), oko Virovitice (Jasenaš, Špišić Bukovica) itd.

Brezovljansko pučanstvo živi u zemunicama, upravo kao i njihovi prethodnici u korenovskoj kulturi. Naselje je smješteno na prirodnom uzvišenju i prostire se u širinu na načelu horizontalne stratigrafije, što znači da se novi objekti ne grade na mjestu starih, već se pomiču na periferiju naselja. Istraženi dio naselja u Gornjim Brezovljanima, po svoj prilici predstavlja radioničko središte za proizvodnju keramike jer su otkrivene velike naslage paljene gline i ostaci lončarskih peći, kao i velik broj keramičkih posuda koji premašuje potrebe jednog kratkotrajnog naselja.[25]

Keramičko posuđe u oblicima pokazuje ovisnost o sopotskoj kulturi, ali su profili mekši i blaži, što je osobito vidljivo na zdjelama. Česte su i posude na nozi zvonastog oblika. Prepoznatljivost i individualnost brezovljanskoj keramici osigurava, međutim, specifičan stil ukrašavanja proistekao iz tehnološkog postupka pri pečenju. Posude su u osnovi pečene oksidacijski, a potom je na pojedinim dijelovima posude primijenjen redukcijski proces, čime su na tim mjestima stvorene tamne plavkastosive ili crne mrlje. Mrljasta keramika bila je poznata već i u korenovskoj kulturi, ali tamo je bila rezultat loše tehnologije, dok je u Brezovljanima takav dvostruki proces svjesno provođen kako bi se postigao specifičan efekt. Većina tih mrljastih površina pokazuje prepoznatljive dekorativne motive, najčešće krivocrtnog tipa (sl. 20). Značajna je i prisutnost slikane keramike. Motivi izvedeni crvenom bojom nakon pečenja jednostavni su linijski, arhitektonski komponirani uz rub posude, što neodoljivo podsjeća na lenđelski kulturni horizont.[26] Da je brezovljanski tip imao dodira s lenđelskim kulturama, nedvojbeno pokazuju i nalazi tipične brezovljanske mrljaste keramike na nalazištima lenđelske kulture u Sloveniji.[27] Pa i uvoz keramike ukrašene na način tzv. Stichbandkeramik (ubodnovrpčaste), čija su područja znatno sjevernije, u Češkoj, mogao je do Brezovljana stići posredovanjem neke od lenđelskih kulturnih inačica. Na lenđelski kulturni kompleks asocira i ulomak jedne antropomorfne figure, zapravo samo dio ruke s četiri prsta, koja je povijena upravo na način vidljiv na

[25] *S. Dimitrijević*, Neolit u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Izdanja HAD-a 2, Zagreb, 1978.

[26] *S. Dimitrijević*, n. d., str. 92.

[27] U slovenskom Posavlju danas je poznata jedna regionalna, alpska varijanta lenđelske kulture, a isto tako se pojavljuje i tipična brezovljanska keramika. *P. Korošec*, Poročilo o raziskovanju neolitika v Ajdovski jami, Poročilo o raziskovanju neolitika in eneolita v Sloveniji IV, Ljubljana, 1975; *A. Trenz*, Prazgodovinske najdbe iz Velikega Kamna, Posavski muzej Brežice 7, Brežice, 1985.

21. **Keramička figura životinje**, Gornji Brezovljani, brezovljanski tip sopotske kulture, 5. tisućljeće prije Krista, Gradski muzej u Križevcima, snimio S. Dimitrijević

A pottery figurine of an animal, Gornji Brezovljani, the Brezovljani type of the Sopot Culture, end of the 5th millennium BC, Municipal Museum of Križevci, photo S. Dimitrijević

lenđelskim statuetama. Zanimljiva je i jedna životinjska figurica koja umjesto glave ima otvor. Vjerojatno se u njega usađivala posebno izrađena glava od drva ili kosti. Figurica na leđima nosi posudicu (sl. 21). Takva simbioza životinjskog lika i recipijenta poznata je u okvirima slovačke Lužianky kulture, jedne iz obitelji lenđelskih kultura. Sličnu pojavu susrest ćemo i u krilu naše danilske kulture na jadranskoj obali. S brezovljanskim tipom sopotske kulture nastavlja se otvaranje sjeverozapadne Hrvatske prema srednjoeuropskome kulturnom krugu.

22. **Duboka keramička zdjela bogato ukrašena urezanim spiralnim motivima**, Smilčić, danilska kultura, 5. tisućljeće prije Krista, Arheološki muzej u Zadru, snimio D-Ž. Brusić

A deep pottery bowl richly decorated with incised spiral motifs, Smilčić, Danilo Culture, 5th millennium BC, Archaeological Museum in Zadar, photo D-Ž. Brusić

Danilska kultura

U onim istim predjelima istočne jadranske obale gdje je u ranom neolitiku živjela impresso-keramička kultura, nastavlja se u srednjem neolitiku danilska kultura. Ime je dobila po prvom istraženom važnijem lokalitetu u Danilu kraj Šibenika. Nalazi ove kulture razasuti su u nizu špilja oko Trsta, po jugoistočnoj Istri, na kvarnerskim otocima, u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji, po poluotoku Pelješcu pa sve do Boke kotorske. Srodna kulturna pojava otkrivena je i u srednjoj Albaniji, koja dolazi u doticaj s kulturama grčkog neolitika.

Velik dio nalaza danilske kulture potječe iz špilja, ali tu su se danilski stanovnici zadržavali samo povremeno, ugroženi kakvom opasnošću ili sezonski, dok su sa stokom obilazili pašnjake. Glavna su naselja ipak smještena na otvorenom prostoru, i to pretežno u ravnim i plodnim krajevima sjeverne Dalmacije. Većinom zadržavaju iste položaje koji su bili naseljeni već u prethodnom razdoblju impresso-keramike. O izgledu tih naselja znamo vrlo malo. Redovito su kružnog ili polukružnog oblika, često s izvorom vode u središtu.

23. **Keramička posuda ukrašena reljefnim spiralama**, Smilčić, danilska kultura, 5. tisućljeće prije Krista, Arheološki muzej u Zadru, snimio D-Ž. Brusić

A pottery vessel decorated with relief spiral, Smilčić, Danilo Culture, 5th millennium BC, Archaeological Museum in Zadar, photo D-Ž. Brusić

24. **Ulomak oslikane keramičke posude i njezina rekonstrukcija**, Smilčić, danilska kultura, 5. tisućljeće prije Krista, Arheološki muzej u Zadru, snimio K. Tadić

A fragment of a painted pottery vessel and its reconstruction, Smilčić, Danilo Culture, 5th millennium BC, Archaeological Museum in Zadar, photo K. Tadić

[28] Š. Batović, PJZ II, str. 532.

Na osnovi analogija sa starijim i mlađim razdobljima, te uz pomoć skromnih ostataka, može se zaključiti da su danilski stanovnici živjeli ili u ukopanim kružnim kolibama (Danilo, Brijun), u nadzemnim kružnim kućicama (Smilčić) ili pak u nadzemnim četvrtastim kućama s podom od nabijene gline (Bribir).[28] Građene su tipičnom neolitičkom tehnikom od drvenih balvana, granja i pruća, s krovom od slame ili trstike. Naselja su obvezatno zaštićena obrambenim rovom. Pri proširivanju naselja kopa se novi opkop, a stari se upotrebljava kao deponij za otpad.

Iako se u naseljima danilske kulture našlo dosta koštanih predmeta, ponajprije raznih alatki, ali i nešto nakita (npr. ukrašene koštane igle), određeni umjetnički izraz možemo ponovno pratiti u keramičkoj produkciji, ponajprije na posuđu, ali ni figuralna plastika nije zanemariva.

Najsiromašnije je grubo keramičko posuđe namijenjeno svakodnevnoj uporabi, kakvo, uostalom, susrećemo u većini neolitičkih kultura. Veće kuglaste ili jajolike posude tamnosmeđih tonova, zaravnjene, ali ne i glačane površine, rijetko su ukrašene jednostavnim urezanim nizovima trokuta. Najbrojnije, a i najraznovrsnije je posuđe bolje kvalitete, izrađeno od gline s mnogo manje raznih primjesa, dobro uglačane površine, tamnosmeđe ili crne boje. Među oblicima izdvajaju se bikonične zdjele zaobljenog dna, koje su se mogle usaditi u posebne keramičke stalke. Zvonaste čaše, visoke zvonolike zdjele, sploštene kuglaste posude s visokim stožastim vratom, različiti tanjuri predstavljaju daljnji repertoar ove kategorije keramičkog posuđa. Ono po čemu je to posuđe upečatljivo jest bogata ornamentika izvedena udubljivanjem, urezivanjem, žigosanjem, reljefnim oblikovanjem, često kombinirano s crvenom ili bijelom inkrustacijom. Takvi ukrasi na tamnoj pozadini posude pružaju izvanredan koloristički efekt. Motivi su brojni i raznoliki, složeni u vrlo bogate kompozicije s težnjom da se prekrije što veća površina posude (tzv. *horror vacui* - strah od praznog). Dominiraju spirale u obliku slova S i C, razne inačice trokuta i nizovi paralelnih crta složeni u različitim meandarskim, cik-cak, romboidnim ili mrežastim kompozicijama (sl. 22). Osobito su lijepi reljefno izvedeni spiralni ornamenti koje će od danilske kulture preuzeti i izgraditi kao vlastiti stil znamenita butmirska kultura (sl. 23). Neukrašeni dijelovi uz rub posude rado se premazuju crvenom bojom.

Mnogo je rjeđe, ali ipak nositelj danilskog keramičkog stila, fino oslikano posuđe (sl. 24). Ono je izvrsne kvalitete, izrađeno od potpuno pročišćene sivkastožute gline. Nakon pečenja ima žućkastu, žutu, blijedocrvenu ili ciglastocrvenu boju ujednačenog tona. Među oblicima susrećemo bikonične zdjele, zvonolike i stožaste čaše, zvonaste posude, velike jajolike posude s koničnim vratom. Ukrašene su isključivo oslikavanjem. Prethodno je često čitava površina posude premazana blijedožućkastom bojom. Najčešće sivom, a pokatkad bijelom ili crnom bojom iscrtavaju se nizovi paralelnih crta, cik-cak crta, šahovnice, nizovi trokuta, rombovi i slični izrazito geometrijski motivi. Obično su obrubljeni tankom crnom ili crvenom crtom i odvojeni jedni od drugih širokim crvenim vrpcama. Po tehnici izrade kao i po strogom stilu ukrasa ova se keramika izdvaja od ostale danilske keramike, a vrlo velika sličnost postoji kod keramike Ripoli kulture raširene istodobno uz srednjota-

25. **Keramička obredna posuda – riton**, Smilčić, danilska kultura, 5. tisućljeće prije Krista, Arheološki muzej u Zadru, snimio D-Ž Brusić

A ritual pottery vessel - a rhyton, Smilčić, Danilo Culture, 5th millennium BC, Archaeological Museum in Zadar, photo D-Ž Brusić

[29] *Š. Batović*, PJZ II, str. 568-570.
[30] *Š. Batović*, PJZ II, str. 559.

lijansku obalu Jadrana. To ukazuje na važne veze i odnose danilskog stanovništva sa susjednom jadranskom obalom.[29]

Danilska je keramička produkcija proizvela i jedan sasvim osebujan oblik posude na četiri zdepaste noge, s nakošenim recipijentom i visokom prstenastom ručkom (sl. 25). Te posude, nazvane ritonima, obično su ukrašene bogatom urezanom ornamentikom kakvu smo vidjeli i na jednom dijelu danilskoga keramičkog posuđa. Unutrašnjost nakošenog recipijenta prevučena je crvenom bojom koja se vrlo lako otire. Zbog nepostojane boje kao i zbog nesvakodnevnog oblika, koji je u biti do krajnosti reduciran prikaz životinjskog lika, nema sumnje da su ritoni bili namijenjeni nečemu izvan sfere svakodnevnice. Riječ je o obrednim posudama koje su najvjerojatnije imale svoje mjesto pri obavljanju određenih vjerskih rituala, po svoj prilici vezanih uz kult plodnosti. Crvena boja, koja je tu tako obilno prisutna, od pamtivijeka je bila simbol krvi, sunca, rađanja i života, elemenata koji su sastavni dio svakog kulta plodnosti. Zoomorfni oblik također aludira na obrede u vezi s plodnošću stoke. Ima pokušaja da se ritoni protumače kao svjetiljke - lojanice koje se zbog svojih visokih ručki lako mogu prenositi.[30] No i u takvom kontekstu svjetla i vatre ostajemo u domeni obreda vezanih uz plodnost, presudnu za uspjeh, opstanak i napredak neolitičke ljudske zajednice. Istovrsnih se ritona nalazi i izvan kruga danilske kulture, primjerice u neolitičkoj kakanjskoj

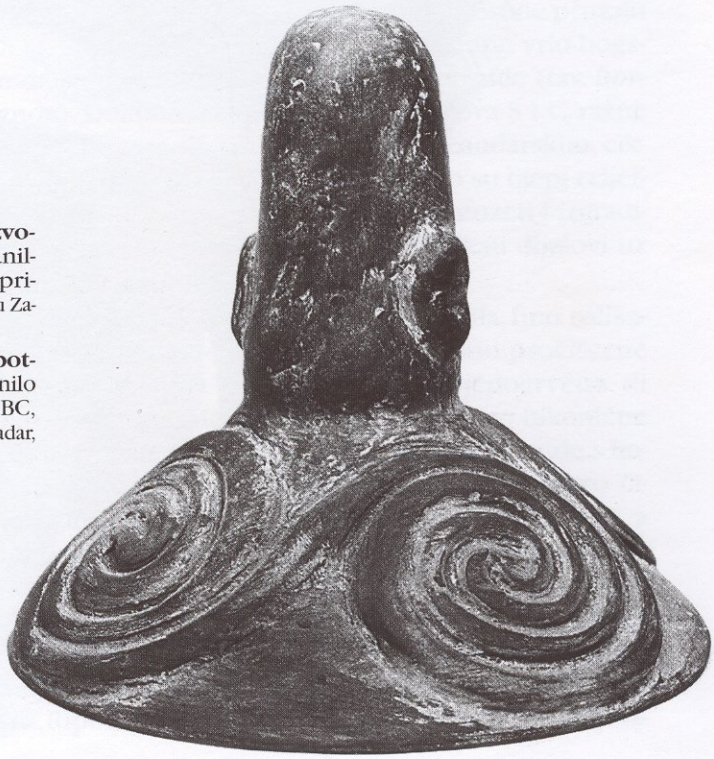

26. **Stilizirana keramička zvonasta figura**, Smilčić, danilska kultura, 5. tisućljeće prije Krista, Arheološki muzej u Zadru, snimio K. Tadić

A stylized bell-shaped pottery figurine, Smilčić, Danilo Culture, 5th millennium BC, Archaeological Museum in Zadar, photo K. Tadić

27. **Keramička figura medvjeda**, Smilčić, danilska kultura, 5. tisućljeće prije Krista, Arheološki muzej u Zadru, snimio K.Tadić

A pottery figurine of a bear, Smilčić, Danilo Culture, 5th millenniujm BC, Archaeological Museum in Zadar, photo K.Tadić

kulturi rasprostranjenoj u srednjoj Bosni, ili pak u Albaniji, te u Grčkoj sve do Peloponeza. Očito je već u neolitiku postojala određena duhovna veza između navedenih područja.

Danilska je kultura njegovala i antropomorfnu keramičku plastiku, pa u njezinim naseljima nailazimo na jednostavne zvonolike statuete ili na one nešto realističnijeg oblika. Prve su osobito brojne, neraščlanjenog su tijela sa zaobljenim vrhom ili nekoliko proširenja na njemu (sl. 26). Neki mlađi primjerci imaju i koliko-toliko realistično oblikovane glave s prikazom ljudskog, ali i životinjskog lica. Spomenute statuete ukrašene su urezivanjem i udubljivanjem sasvim u skladu s ornamentima keramičkog posuđa, s naglašenom prisutnošću crvene boje, bilo u obliku crvene inkrustacije ili da im je glava cijela premazana crvenom bojom. Općenito se smatra da su i te figure imale neku ulogu u kultu plodnosti.

Drugi tip statueta je rjeđi, nešto realističniji u izrazu, a uglavnom predstavlja ženske likove (v. sl. 28 i 29). Oblikovane su s dugačkom valjkastom glavom, naglašenim trokutastim nosom, sploštenim četvrtastim tijelom i kratkim izdancima umjesto ruku. Nisu ukrašene, samo su katkad pojedini dijelovi tijela obojeni bijelom bojom. Postoji mišljenje da su ove figure pri obredu plodnosti predstavljale ženski simbol, nasuprot zvonastim kipovima koji se u tom slučaju tumače kao simboli muškosti.[31]

[31] *Š. Batović*, PJZ II, str. 549-550.

[32] *G. Novak*, Markova spilja na otoku Hvaru II, Arheološki radovi i rasprave II, Zagreb, 1962, str. 97 i d. - Tu su tezu u početku zastupali i J. Korošec, A. Benac i M. Garašanin, no kasnije su je napustili. Vidi: *Š. Batović*, PJZ II, str. 563.

[33] *Š. Batović*, PJZ II, str. 564-565.

Osebujni su i sitni životinjski kipovi u liku svinje, goveda i medvjeda (sl. 27). Neki od njih opremljeni su malom posudom na leđima, dok drugi nose vodoravnu pločicu s uzdužnim žlijebom, pa i jednima i drugima treba također pripisati obredno značenje. Uostalom, takav spoj životinjskog lika i recipijenta nije rijetka pojava u neolitičkim kulturama. Reljefi životinjskih glavica naći će se aplicirani i na nekim tipovima keramičkih posuda, najčešće na mjestu ručki.

Sudeći po bogatstvu keramičkog posuđa, pa i po figuralnoj plastici, danilska kultura na prvi pogled nema mnogo veze sa svojom prethodnicom – impresso-keramičkom kulturom.[32] No danas su ipak utvrđene neke karike koje vezuju kasnu impresso-keramiku i danilsku kulturu, pa prema tome prevladava i uvjerenje o autohtonom podrijetlu danilske kulture, dakako uz određene kulturne utjecaje iz ostalih sredozemnih područja.[33]

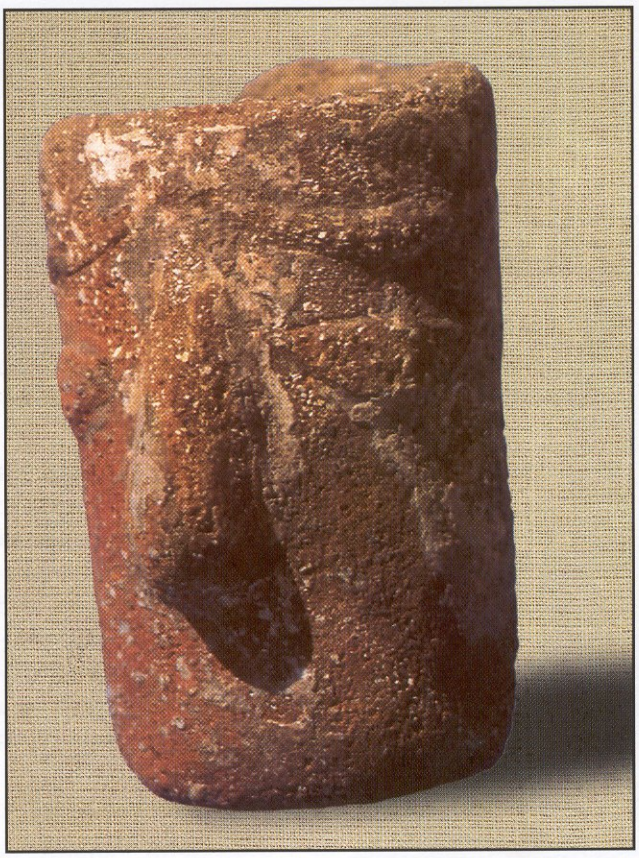

28. **Glava keramičkog ženskog lika**, Smilčić, danilska kultura, 5. tisućljeće prije Krista, Arheološki muzej u Zadru, snimio D-Ž. Brusić

Head of a pottery female figurine, Smilčić, Danilo Culture, 5th millennium BC, Archaeological Museum in Zadar, photo D-Ž. Brusić

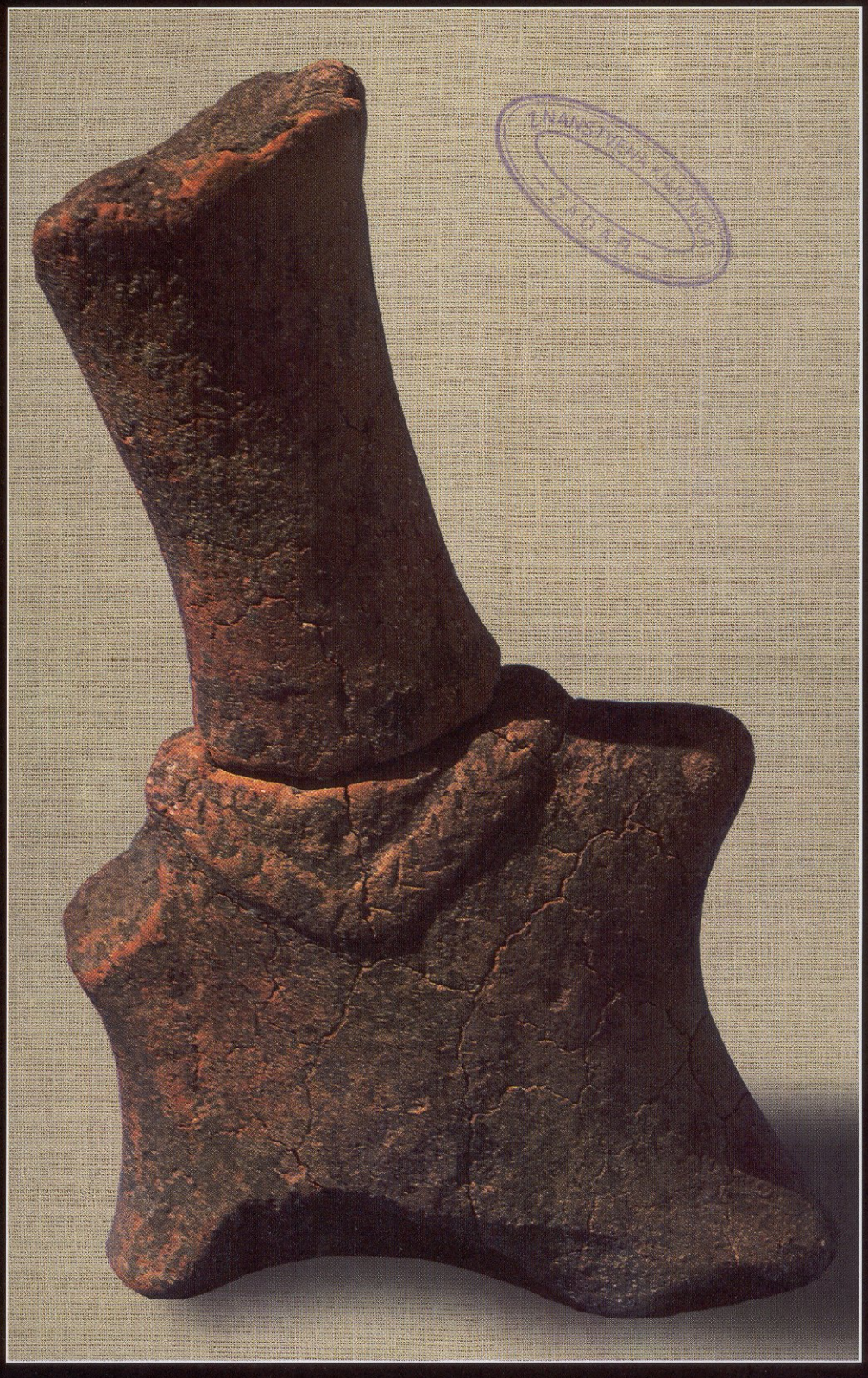

29. **Keramički ženski lik**, Smilčić, danilska kultura, 5. tisućljeće prije Krista, Arheološki muzej u Zadru, snimio D-Ž. Brusić

A pottery female figurine, Smilčić, Danilo Culture, 5th millennium BC, Archaeological Museum in Zadar, photo D-Ž. Brusić

30. **Oslikana keramička posuda** – rekonstrukcija, Danilo, rana hvarska kultura, 4. tisućljeće prije Krista, Gradski muzej u Šibeniku, snimio Z. Gregl

A painted pottery vessel - reconstruction, Danilo, early Hvar Culture, 4th millennium BC, Municipal Museum of Šibenik, photo Z. Gregl

Hvarska kultura

31. **Ulomak keramičke ljudske figure**, Smilčić, rana hvarska kultura, 4. tisućljeće prije Krista, Arheološki muzej u Zadru, crtež M. Gregl

A fragment of a pottery of a human figurine, Smilčić, early Hvar Culture, 4th millennium BC, Archaeological Museum in Zadar, drawing M. Gregl

Mlađi neolitik na istočnoj obali Jadrana obilježila je hvarska kultura koja je djelomično naslijedila i smijenila danilsku kulturu. Uglavnom je živjela u onim istim predjelima, pa čak i u istim naseljima, u kojima i njezina prethodnica, zauzevši i neke nove položaje. Prvobitno je otkrivena na otoku Hvaru u Grapčevoj špilji, ali su uskoro nalazišta ove kulture otkrivena na cijelom potezu od Tršćanskog zaljeva do južnodalmatinskih otoka, pa i u kontinentalnim krajevima, primjerice u dolini Neretve i u Lici.[34] Nositelji hvarske kulture živjeli su također u naseljima na otvorenom. Najčešće su to ona stara danilska, samo nešto proširena naselja. Ali oni intenzivnije i dugotrajnije nastanjuju i špiljske prostore, što je vjerojatno prouzročeno određenim klimatskim promjenama. Naselja se bitno ne razlikuju od danilskih, kao ni stambeni objekti u njima.

Hvarska kultura nije jedinstvena. Prema Š. Batoviću mogu se razlučiti neke regionalne varijante: na srednjodalmatinskim otocima živi klasična hvarska kultura, u Hercegovini egzistira tzv. lisičićka varijanta, nazvana prema lokalitetu Lisičići kod Konjica, u sjevernoj je Dalmaciji prisutna smilčićka varijanta i konačno zasebnu varijantu tvore nalazi u Istri i Hrvatskom primorju.[35]

Sjevernodalmatinska smilčićka varijanta najizravnije se nastavlja na danilsku kulturu i u svojoj najranijoj fazi još pokazuje izrazita danilska obilježja uz manje razlike. Svoj vrhunac dosiže reljefno spiralno ukrašavanje keramičkog posuđa, dok se slikani ornamenti pojavljuju u manjoj mjeri, ali s novim motivima prije svega spiralnim (sl. 30). Novost su i uobičajeni geometrijski motivi, ali sada potpuno ispunjeni bojom. U ranoj su fazi hvarske kulture još prisutni ljudski zvonoliki likovi, ali im se broj smanjuje i negdje od srednje faze razvoja kulture potpuno iščezavaju iz uporabe ili transformacijom u jednostavne konične predmete gube i prvobitnu simboličku namjenu. Sačuvani primjerci imaju donekle realistično oblikovan vrh, odnosno glavu, obično kao životinjsku masku, dok jedna figura iz Smilčića pokazuje obilježja ljudske glave (sl. 31). Nazadovanje se očituje i kod rijetkih figura s jasnije oblikovanim konturama ljudskog tijela. One su neukrašene, samo im je glava bijelo obojena, baš kao i kod danilskih, pa vjerojatno isto tako označavaju ženska božanstva plodnosti. Bitnih promjena nema ni na životinjskoj keramičkoj plastici.

[34] Hvarsku je kulturu otkrio G. Novak. Sustavna istraživanja Grapčeve špilje na Hvaru započeo je još 1912, nastavio između dva rata, a i poslije Drugoga svjetskog rata.

[35] Smilčićka varijanta hvarske kulture opisana je prema stajalištu *Š. Batovića* u PJZ II, str. 574-633. Međutim pitanje je koliko je opravdano izdvajanje tako zamišljene rane razvojne faze hvarske kulture koja ima mnogo više sličnosti i dodirnih točaka s danilskom nego li s klasičnom hvarskom kulturom?

32. **Keramička figura medvjeda** s posudicom na leđima, Smilčić, rana hvarska kultura, 4. tisućljeće prije Krista, Arheološki muzej u Zadru, snimio D-Ž. Brusić

A pottery figurine of a bear with a small vessel on its back, Smilčić, early Hvar Culture, 4th millennium BC, Archaeological Museum in Zadar, photo D-Ž. Brusić

Kipići goveda i medvjeda bogato su ukrašeni strogo geometrijskim urezanim ornamentima, a na leđima nose posudice ili pločice s uzdužnim žlijebom (sl. 32). Naslijeđe danilske duhovne kulture očituje se i u uporabi ritona. Doduše s nekim izmjenama, kako je vidljivo na ritonu iz Smilčića (sl. 33). On ima noge oblikovane poput ljudskih nogu u klečećem položaju. Možda takvo napuštanje apstraktnih životinjskih oblika u korist stvarnijih, ljudskih, sugerira i određene promjene u vjerskim nazorima.

U mlađim fazama smilčićke varijante hvarske kulture dolazi do osiromašenja keramičkog posuđa, nestaje keramičke plastike i općenito izumiru elementi danilske kulture. Prevladava fina, brižno izrađena, monokromna keramika tamnosmeđe ili crne boje, osobito niske široke zdjele zaobljenog profila s izdvojenim prstenastim vratom. Ukras tih posuda svodi se na jednostavne urezane motive ravnih ili cik-cak crta, girlandi, valovnica i nizova polukrugova.

Pravi razvoj hvarske kulture odvijao se na srednjodalmatinskom području, gdje su dosad ponajbolje istraženi otoci. Tu se ona razvila u varijantu koju poznajemo kao klasičnu hvarsku kulturu (Grapčeva i Markova špilja na Hvaru, Vela špilja na Korčuli, Gudnja na Pelješcu). I ovdje su u ranoj fazi još vidljivi relikti danilske kulture, primjerice fina slikana keramika s geometrijskom ornamentikom ili ritoni na četiri noge. Specifično obilježje hvarskoj kulturi u razvijenom stupnju daje fino glačano crno ili tamnosmeđe posuđe, ukrašeno slikanjem crvenom, svijetlosmeđom, žućkastom, sivkastom ili crnom bojom. Najčešće se rabi crvena postojana boja, ali i takva koja se nanošena nakon pečenja vrlo lako otire. Tom se crvenom bojom često premazuje cijeli vrat posude. Motivi girlandi, lučnih crta, valovnica, polukrugova, stepeničasti motivi, nizovi vezanih spirala i meandara slikani su bojama, a pokatkad su oivičeni urezanim linijama (sl. 34). No ornamentalne kompozicije nikad ne prekrivaju cijelu površinu posuda, kao što je to bilo u danilskoj kulturi. Vodeći oblici klasične hvarske kulture jesu već opisana niska, široka, zaobljena zdjela s prstenastim vratom te jajoliki lonac s koničnim vratom. Općenito možemo reći da hvarska keramika nema raskoši danilske, ali svojom kvalitetom i jednostavnom strogošću djeluje dostojanstvenije.

Urezivanje stiliziranih prizora simboličkog ili realnog karaktera, primjerice scene lova, krajolici i slično, obilježje su keramičkog posuđa lisičićke varijante, rasprostranjene u Hercegovini. Međutim sličnih će se prizora naći i na pojedinim posudama klasične srednjodalmatinske varijante. Najzanimljiviji je svakako prikaz lađe s jedrom na ulomku jedne posude iz Grapčeve špilje na Hvaru (sl. 35). Doduše, oko tumačenja navedenog prizora još uvijek ima nesuglasica.[36] Problem je naime u tome što je ulomak posude sačuvan tako da mu je nemoguće odrediti pravi položaj, odnosno nije jasno kako ga treba okrenuti. Kad se postavi tako da je urezani prizor na dnu ulomka, prispodoba s lađom djeluje uvjerljivo. No okrenemo li ga za 180°, onda sliči nekoj stiliziranoj životinji. Nema sumnje da je hvarska

33. **Keramička obredna posuda - riton**, Smilčić, hvarska kultura, 4. tisućljeće prije Krista, Arheološki muzej u Zadru, snimio K. Tadić

A ritual pottery vessel - rhyton, Smilčić, Hvar Culture, 4th millennium BC, Archaeological Museum in Zadar, photo K. Tadić

[36] G. Novak taj je prizor identificirao kao lađu. Vidi *G. Novak*, Prethistorijski Hvar, Grapčeva spilja, Zagreb, 1955, str. 40-41. J. Korošec smatrao je da je to prikaz životinjskog lika: *J. Korošec*, Zanimive upodobitve na keramičnih fragmentih iz »Grapčeve špilje« na Hvaru, Arheološki vesnik VIII/1, Ljubljana, 1957.

34. **Slikani motivi na ulomcima keramičkog posuđa hvarske kulture**, Grapčeva špilja na Hvaru, Vela špilja na Korčuli, 4. tisućljeće prije Krista, Zavičajna zbirka Hvar, Zavičajna zbirka u Veloj Luci, crteži M. Gregl

Painted motifs on fragments of Hvar Culture pottery vessels, Grapčeva špilja on the island of Hvar, Vela špilja on the island of Korčula, 4th millennium BC, Local Collection of Hvar, Local Collection of Vela Luka, drawings M. Gregl

[37] *Š. Batović*, PJZ II, str. 617-621.

kultura bila čvrsto vezana uz more; njezini kontakti s ostalim sredozemnim svijetom vidljivi su u svim sferama života, pa je vrlo vjerojatno da je imala razvijeno pomorstvo, bar do neke razine.

Zanimljiva i nadasve jedinstvena jest mala keramička glava ovna iz Markove špilje na Hvaru (sl. 36). Oblikovana je vrlo realistično i to kao samostalna plastika. Naime, slične su glavice inače poznate samo u funkciji ručki na posudama kako hvarske tako i prethodne, danilske kulture.

Iako kronološki posljednja u razvoju neolitika na istočnoj jadranskoj obali, hvarska je kultura prva otkrivena, u vrijeme kad njezina domaća osnova nije bila poznata. To je uvjetovalo teorije o njezinu doseljenju kao gotove, potpuno oblikovane kulture iz nekog drugog područja Sredozemlja.[37] Međutim, danas, kad dovoljno poznajemo ne samo njezin interni razvoj, nego i prethodeće joj kulture, jasno je da je ona nastala na domaćem tlu, postupnim i logičnim razvojem iz danilske kulture.

Osim neolitičkih kultura o kojima se opširnije govorilo na prethodnim stranicama u Hrvatskoj se sporadično pojavljuju nalazi još nekih kultura koje su inače ponajprije rasprostranjene u susjednim zemljama. Također ima odre-

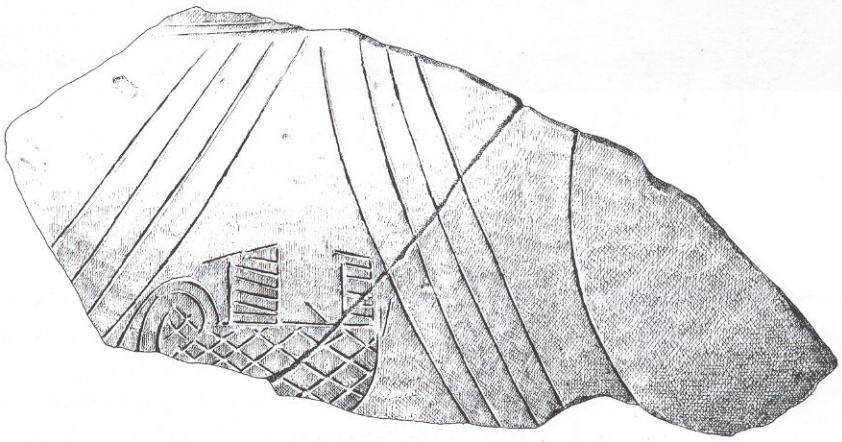

35. **Ulomak keramičke posude s urezanim prikazom lađe**, Grapčeva špilja na Hvaru, hvarska kultura, 4. tisućljeće prije Krista, Zavičajna zbirka Hvar, crtež K. Rončević

A fragment of a pottery vessel with an incised image of a boat, Grapčeva špilja on the island of Hvar, Hvar Culture, 4th millennium BC, Local Collection of Hvar, drawing K. Rončević

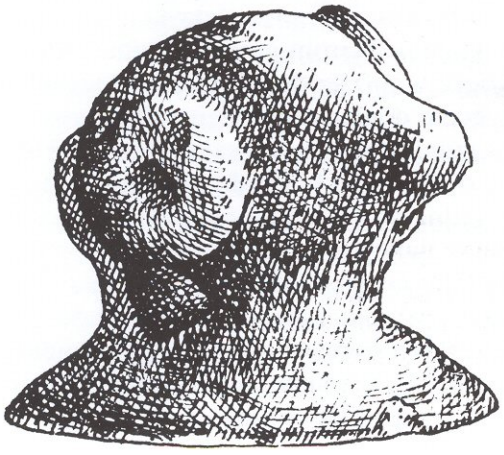

36. **Keramička glava ovna**, Markova špilja na Hvaru, hvarska kultura, 4. tisućljeće prije Krista, Zbirka Odjela za arheologiju HAZU, crtež M. Gregl

A pottery head of a ram, Markova špilja on the island of Hvar, Hvar Culture, 4th millennium BC, Collection of the Department of Archaeology, Croatian Academy of Sciences and Arts, drawing M. Gregl

37. **Keramička posuda lenđelske kulture**, Ozalj, kraj 5. tisućljeća prije Krista, Zavičajni muzej u Ozlju, snimio D. Pomykalo

A pottery vessel of the Lengyel Culture, Ozalj, end of the 5th millennium BC, Local Collection of Ozalj, photo D. Pomykalo

đenih naznaka o postojanju nekih, zasad međutim, nedovoljno definiranih kulturnih pojava. Potonje poglavito važi za jadransko priobalje i otoke. O tim pojavama, dakle, nije bilo govora jer ne raspolažemo takvim arheološkim materijalom koji bi bar djelomice odražavao umjetničke težnje i bio dovoljno reprezentativan za potrebe ove knjige. Ipak, na kraju treba predstaviti jednu kulturu o prisutnosti koje su već postojale određene pretpostavke, a dokazana je početkom 90-ih godina istraživanjima na Starom gradu u Ozlju.[38] Riječ je o jednoj regionalnoj inačici (zasad bezimenoj) lenđelskog kulturnog kompleksa koji označava kraj neolitika u većem dijelu srednjoeuropskog prostora. Keramička zdjela na nozi (sl. 37) pokazuje osnovna obilježja navedene kulture: izvanrednu kakvoću tehnologije i oblikovanja te karakteristično premazivanje crvenom bojom cijele posude. Jedno od najprepoznatljivijih obilježja lenđelskih kultura jest oslikavanje keramičkog posuđa bijelom, žutom, crvenom i crnom bojom, a u kasnim razvojnim fazama upravo proizvodnja vrlo kvalitetne crvene keramike. Takvoj kasnoj razvojnoj fazi pripadaju i nalazi iz Ozlja te još nekih, zasad nedovoljno istraženih nalazišta. I upravo je ta lenđelska kultura bila dio temelja na kojem se razvila prva eneolitička kultura u sjeverozapadnoj i središnjoj Hrvatskoj, a to je lasinjska kultura.

[38] *S. Dimitrijević*, PJZ II, str. 347-349.